171
1913

सिद्धांतशिरोमणिगोलाध्याय

Seedhanta Seeromunee

Goladya

125
1917

॥सिद्धांतशिरोमणौगोलाध्यायःप्रारंभःग्रंथसंख्या २२००

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

॥श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः श्रीगुरवेनमः ॥ अथगोलाध्यायो व्याख्यायते ॥ गोलाध्यायेनिजेयाथा ऽपूर्वोविषमोक्र
यः ॥ तास्वाबालावबोधायसंक्षेपाद्विवृणोम्यहं ॥ १ ॥ गोलाख्येऽतिमविस्तरतयाग्रंथेऽजडः ॥ किंतु ॥ ऽत्रयथाया ऽपूर्वोनान्येरुक्रा
ऽलेयोविषमास्माताः संक्षेपाद्विवृणोमि ॥ ऽत्रयथायाऽतिप्रथमानंपरंबुद्धिमनाआरब्धेयं ॥ तत्रोदीनावद्भीष्टदेवतानमस्कारपूर्व
कंगोलंब्रवीमीत्याह ॥ सिद्धिंसाध्यमुपेतियत्स्मरणतःक्षिप्रं साराभथायस्याशिवत्रपदाचऽलंकृतिरऽलंलालित्यलीलावती ॥
नृत्यंतीमुखरंगगेवकृतिनांस्याद्भारतीनंतांचप्रणिपत्यगोलममलंबालावबोधंब्रुवे ॥ १ ॥ ब्रुवे ॥ वच्मि ॥ कर्तोऽहंभास्कर
किंगोलंगोलाध्यायं ॥ किंविशिष्टंऽलमलंनिर्व्रणं ॥ पुनःकिंभूतंबालावबोधं ॥ ऽविषममित्यर्थः ॥ किंकृत्वाप्रणिपत्यप्रणिपा
तपूर्वंकंनमस्कृत्य ॥ कंतं ॥ नकेचऽलंतांच ॥ सकः सात्वका ॥ नराहायस्यदेवस्यस्मरणात्सुसांसाध्यंऽभीष्टंसिध्यंशीघ्रंसिध्यति
सोर्थोद्विप्रराजः ॥ तथायस्यादेव्याः प्रसादात्स्फुरतिनांविदुषांभारतीवाणीनृत्यंतीभारतीवस्यात् ॥ भारतीनर्तकस्त्रीनर्तकीघटेन
कथंभूतावाणीचित्रपदा ॥ चित्रपदविन्यासा ॥ स्वऽलंकृतिः ॥ शोभनाऽलंकारमुद्रांकिता ॥ लालित्यलीलावती ॥ माधुर्यगुणसंप
न्नाकथंवाकृनृत्यंतीतिचेत् स्वदमृतबिंदुसंदोहसद्रासुरससकोमलनाद्यगुणगद्यपद्यमयी ॥ चतुरजनमनश्चमत्कारकारि
णीवाणीनृत्यंतीभवति ॥ किंविशिष्टाभारतीमुखरंगगा ॥ मुखरमेवरंगः मुखरंगः ॥ रंगोनृत्यस्थानंयस्याः प्रसादात्स्फुरतिनांमु
खेष्वेवंविधाभारतीस्यात् ॥ साथीत्सरस्वती ॥ तांचप्रणिपत्येति ॥ मंगलादीनिमंगलोक्तानिशास्त्राणिऽलंकारस्फुरतांमनान्यक
सिद्धिर्बृहच्छब्दाद्यंतयोर्निर्देशो ॥ अथगोलग्रंथस्यग्रथनकारणमाह ॥ म ध्याद्यैर्बुसरांथरत्रगणितंनस्योपपत्तिंविना
बोधिंप्रौढसभासुनेतिगणकोनिःसंशयोनस्वयं ॥ गोलेसविमलाकरामलकवत्स्वस्यस्फुटोदृश्यतेतत्स्मादस्युपपत्तिबोधवि
धयेगोलप्रबंधोद्यतः ॥ २ ॥ स्पष्टार्थं ॥ इदानींगोलप्रशंसयानिर्गोलगणकदूषणंश्लोकद्वयेनाह ॥ भोऽयंयथासर्वरसज्ञरा
ऽयंयथाराजविवर्जितंच ॥ सभाननंभातीवसुवक्त्रहीनागोलानभिज्ञोगणकस्तथाच ॥ २ ॥ वारीव्याकरणंविनेवबिदुषांश्रेष्ठः
प्रविष्टःसभांज्ञस्यनस्यन्नस्यमतिःस्मयास्पदमुदभ्रूभंगवक्रोक्तिभिः ॥ क्षीनःसन्नुपहासमेतिगणकोगोलानभिज्ञस्तथा

175
1917

ज्योतिर्वित्सदसिप्रगल्भगणकप्रश्नप्रपंचोक्तिभिः ॥ ४ ॥ स्पष्टार्थो ॥ ऽथगोलस्वरूपमाह ॥ दृश्यंतएवाकनिभग्रहाणांस्थानमान
प्रतिपादनार्थं ॥ गोलाख्यतःखेचविशाखएषाद्वेरतःस्याद्गणितेनगम्यः ॥ ५ ॥ स्पष्टार्थमिदं ॥ इदानींगणितप्रशंसामाह ॥ ज्योतिः
शास्त्रफलंपुराणगणकैरादेशइत्युच्यतेनत्वल्पेनबलाश्रितःपुनरसौतत्स्पष्टवैदग्ध्यभाक् ॥ तेगोलाध्ययनेनतेनगणितंगोलोद्भवं
धिनत्तायतेतस्मात्तौगणितंनचेतिसकथंगोलादिकंज्ञास्यति ॥ ६ ॥ स्पष्टं ॥ इदानींज्योतिःशास्त्रश्रवणाधिकारिलक्षणमाह ॥
हरिविधगणितमुक्तंऽकर्मऽकयुक्तंतदवगमनःक्षिप्तः शङ्कशास्त्रेपरिज्ञः ॥ यदिभवतिनरेदंज्योतिषंभूरिभेदं ॥ प्रपठितुमधिक्र
शीसोन्यथानामधारी ॥ ७ ॥ स्पष्टार्थं ॥ ऽथग्रंथाकर्णवर्णनमाह ॥ योवेदवेदचरणंनरसत्तमोहिसम्यग्ज्ञात्वाःसचेदमधिवेदकिमन्य
शास्त्रं ॥ यस्मादतःप्रथममेनदधीत्यधीमान्शास्त्रांतरस्यभवतिश्रवणेधिकारी ॥ ८ ॥ स्पष्टार्थं ॥ इदानीमात्मगोलग्रंथस्यप्रश
स्यार्थमन्योऽपकारणाह ॥ गोलंश्रोतुयदिप्रवर्तमतिभीस्कारायंश्रुत्वेनोसंक्षिप्तोनचबहुकृथाविस्तरः शास्त्रतत्वं ॥ लीलागम्यः
सुललितपदःप्रश्नरम्यःसयस्माद्विद्वन्विदुत्सदसिपटतांयंउितोतिक्रियनकिं ॥ ९ ॥ स्पष्टार्थं ॥ इतिश्रीभास्करीयेसिद्धांतशिरोम
णौगोलऽचासनाभाष्येगोलप्रशंसा ॥ ॥श्रीगणेशः ॥ ऽथभगोलसंस्थानप्रश्नश्लोकद्वयेनाह ॥ ऽभ्रमद्भूचक्रंचक्रांतरगगनेगगनेचरैः
कृताधृताधरकेनचेननियमाद्ययः ॥ १ ॥ किंप्राकारकियन्मानानानाशास्त्रविचारणात् ॥ कीदृग्रूपकुऽलादिद्वीपसमुद्रसंस्थि
तोच्यतां ॥ २ ॥ इयंभूमिर्गगनेचरैःखेचरैःकृतासतीगगनेपरितोभ्रमद्भिरधोनेयाल्लगद्भिः ॥ कथमियंगगनेस्थितेसवगतं ॥
यतोभ्रमद्भूचक्रचक्रीतवर्णने ॥ नानांचक्रंसमृद्भः ॥ नचक्रमेवचक्रंनचक्रचक्रं ॥ सैचक्रमिचचक्रं ॥ यदिभ्रमेर्मूर्ताधारपरंपरं
परंगाक्रियतेनरामनुनाहतेमानधनेनचक्रस्याधारेस्वच्छिनस्पञ्चमणंनोपलभ्यतइत्यर्थः ॥ तथासाभूःकियन्मानाकिमा
कारानत्रद्वीपानांकुलाचक्रेंद्राणांचकीदृगवस्थानमितिसर्वंनानाशास्त्रविचारणाद्बोद्धारःप्रतिवादिपक्षमथरीकृत्योच्यता
मित्यर्थः ॥ इदानींग्रहस्फुटीकरणोपपत्तिप्रश्नश्लोकद्वयेनाह ॥ संसिद्धेर्युगणाद्युगादिभगणैः खेटानुपातेनयः स्यात्तस्या
स्फुटनाकथंकथमथस्पष्टाग्रनिर्नैकधा ॥ किंदेशांतरमुऽमांतरमहोबाहंनरंकिंवरंकिंचोच्चंभ्रुवचऽलंचनरिदंकस्ता

तथानः स्पष्टः॥ २॥ किंकेंद्रं किमुकेंद्रजं किमुचलं किंवाचलं तत्फलं कस्मात्तत्सहितः खेटः स्फुटोजायते॥ किंरङ्कर्मतथोरयोर्लघ
योर्हीपाधिभेषु बुधाः सर्वंमेविमलं वदामलमलं गोलंविजानासिचेत्॥ ४॥ अत्रकिंदेशांतरमुद्भवांतरमित्यादिपत्यस्पष्टंतत्सचे
मेविमलंयथाभवतितथावद॥ यद्यमलं ब्रह्मादिसुकविरचितंगोलमलमत्यर्थंविजानासि॥शेषंस्पष्टार्थं॥अथविप्रश्नेरनमान
भेदप्रश्नश्लोकद्वयेनाह॥ महरहः किमहोरजनीतनुर्दिनमणोर्गयाकोतरगोलगे॥ ननुतनुर्दृसोमहनी॥ निशाकरविचक्षण
दक्षिणदिगते॥ ५॥ भवतिकिंयुनिशंयुनिषासिनांयुमणिवर्षमितंचसुरद्विषां॥ वितनुकिंशशिमासमितंतथायुगसहस्रमयुगं
दृढ़ास्यकिं॥ ६॥ स्पष्टार्थौ॥ अथराश्युदयभेदप्रश्नमाह॥ भवतुयस्यकिलाकैरवाः समाः किमसमेः समयेः खलुरांशयः॥
समुपयांत्युदयंकिमुगोलविन्नविषयद्वयरिक्तलेषपितेसमाः॥ ७॥ स्पष्टार्थं॥ इदानीघुज्याकुज्यादिसंस्कानप्रश्नद्वयेनाह॥
घुज्याकुज्यापमसमनतरागाक्षलंबादिकानांविद्वन्गोलेतियतिहियथादर्शयक्षेत्रसंस्थां॥ स्पष्टार्थ॥ इदानींचंद्रार्कग्रहणयोर्ई
क्षानेरायुपनिषश्नान्सार्धश्लोकेनाह॥ तिथ्यंतेचेऽर्कहतेऽुपतेकिन्लंबनोस्तदानींमिदोः प्राच्यांभवतितरणेः प्रग्रहःकिंमनी
ष्यां॥ ८॥ लबनंब्रूतकिंकाचनतिर्भतिमतांवर॥ तत्संस्फुतिस्मिथोद्वाणकंनेमिहकुतः कुतः॥ ९॥ अत्रकिलप्रष्टुरयमभिप्रायः॥
चंद्रग्रहणेरव्यग्रहणेकर्मे॥ पौर्णमास्यंतेभूमंडलोस्फुल्यत्वाद्युतिर्भवितुमर्हति॥ एवंसूर्यग्रहेचंद्रः खरकः॥ इदानींतयोस्फु
ल्यत्वाद्योगेनलंबितव्यं॥ अतऊर्ध्वतिथ्यंतेचेदर्कहतेऽुपतेःकिन्लंबनोरिति॥ ब्रूतआहोलंबनंनामकिंनतिश्चकी॥ तत्संस्फु
तिस्मिथोद्वाणकंकिं॥ लंबनेनतिथिःसंस्क्रियतेनसार्कंद्वाणश्च॥ तथान्यःप्रश्नः॥ तेसिद्धे कुतः कुतइति॥ तेलंबनेबनतीकु
तोहेतोः कुतःएथिव्याःसाधितेइत्यर्थः॥ सुधासाद्देनसाधितइत्यर्थः॥ तथेंदोः प्राच्यांदिशिस्पर्शःकिंचेत्प्रतीच्यामित्यादिसर्वं
वदः॥ अथश्रृंगोन्नतेर्नोचेद्भुकूस्यक्षयवृद्धिप्रश्नमाह॥ शुकूस्याद्दृजराजाएषमहसोहन्याकुचनः कथंसहनलगनोथहोश्र
मभवाद्दोषानिसंगाद्विव॥ संपाप्यथपुनस्त्यक्तंतनुमनस्तस्याश्रयेणैवकिंशुकूस्यक्रमशस्तथैवमहसोवृध्येतिसहनतां॥
१०॥ अहोगणकएषद्दृजराजश्चंद्रः सहनलगतोयेषोर्णिमास्यांसुरनतांप्राप्तोपिकुतोहेतोः कुरनः कुवर्तुलोभवति॥ भ्रम

177
1917

भवाद्दोषानिसंगाद्विव॥ दोषाराविलस्यांपोर्णमास्यासकलयासकलस्यापिचंद्रस्ययुः संगः सोनिसंगः॥ तत्संगानंतरंशुकूस्यतया
द्यान्याकुचनःकुत्सितेतिः स्यादिनीवप्रतिभाति॥ यथाद्दजराजोब्राह्मणोपिसहनलंसदाचारत्वंगतोपिभ्रमभवाच्चिनचलनसंभ
वाद्दोषानिसंगात्तथापतिसंगा स्यतेजसोवृध्याहानिंयाति॥ तयाकुत्सितनृपतिः स्यात॥ अथपुनस्त्यक्तंतनुंजादित्यंप्राप्यतेना
नंतरंशुकूस्यतेजसोवृध्यातथैवसहनतांसुरनुलतांयाप्नोति॥ तस्यभगवतस्त्यक्तंतनोराश्रयेणैव॥ यथाकुरनोब्राह्मणस्त्य
क्तंतनुंत्रैविद्यंपर्वत्रयीविद्यमेवेतिस्मृत्युक्तंपर्वदुष्टमन्यमानंब्राह्मणंप्राप्यतेनदुष्टानुग्रहेतेजसोवृद्धेतथापुनःसुवृत्ततामेती
त्यर्थोनरं॥ इतिश्रीसिद्धांतशिरोमणौवासनाभाष्यगोलाध्यायेस्वरूपप्रश्नाध्यायः॥ अथयथमप्रश्नस्यपृथिवीसंस्थानोपपत्ते
रुत्तरंवत्तुगादिसर्गेपृथिव्यादीनांतत्तन्नानाशक्तिसंनिवेशजगज्जनंनेकबीजंपरंब्रह्ममनसाप्रणिपत्याहोनावक्तव्यमा
ह॥ यस्मात्सुव्यग्रहनिपुरुषाभ्यांमहानास्यगर्भेहंकारोभवत्कशिखिजलोर्यस्मनः संहतेभ्य॥ ब्रह्माउषब्जठरगमहीपृष्ठनि
वादिसंचेर्विशेषांशवज्जयतिपरंब्रह्मतनत्संवमाद्यं॥ १॥ जयतिसर्वोत्कर्षेणवर्तते॥ किंतत्परंब्रह्म॥ आदितत्संवनत्किंविशि
ष्टं॥ यस्मात्सुव्यग्रहनिपुरुषाभ्यांसकाशान्महानभूत्॥ महतोगर्भेहंकारोभूदित्यादि॥ अन्येनतुकंभवति॥ सांख्यादियोगशास्त्रे
पुरुषतिपुपुराणेपुचादिसर्गेयथोदितंतदत्रोच्यते॥ तत्रप्रकृतिर्नामाव्यक्तमव्याकृतंगुणसाम्यंकारणमित्यादयः॥ प्रकृतेःपर्यो
याः॥ तस्याःप्रकृतेरंतर्भगवान्सर्वव्यापकःपुरुषोस्तिसत्वरजस्तमइतिसर्वेगुणव्यक्तव्याःएवंसतिव्यक्तएवतद्गुणसाम्यंतथाप्र
कृतिकेपूर्वंप्रलयेलीनस्तत्राव्यक्तोव्यापकः॥ कालोप्यस्तिययासमगवान्वासुदेवः परब्रह्मत्याख्यःसिसृक्षुर्भवतिनरात्तस्मा
त्संकर्षणाख्योंशःविनिर्गत्यप्रकृतिपुरुषयोः सन्निधिस्तयोःक्षोभंजनयति॥ नाभ्यांसुव्याभ्यांमहानभूत्॥ महांश्चबुद्धिर्लक्षण
इति॥ तन्महत्तत्वंबुद्धितत्वंचोच्यते॥ यन्महत्तत्वंसप्रद्युम्ननामाभगवतोंशस्तस्यमहत्तत्स्यविकुर्वाणस्यगर्भेहंकारोभूत्सो
निरुद्धनामानएनेवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्ननिरुद्धाउतिमूर्तिनेराःयेस्त्वागमेषुविशेषतः पुरुषतेसोहंकारोगुणवशेनत्रिधाभ

व यः सात्विकः सैवैकादशकः योराजसः सैतैजसः यस्मात्समः सम्भवति यथोक्तं विष्णुपुराणे ॥ वैकारिकश्चैतैजश्च भूतादिश्चैव तामसः ॥ त्रिविधोयमहंकारोमहतस्तादजायत ॥ तत्र यस्मात्सोहंकारः सम्भवति तस्मात्सर्वभूतान्यभवन् ॥ कानितानि भूतानि कं ॥ खवायिनित्यलोक्यैः खमाकाशं कोवायुः शिखीऽग्निः जलमुरुकंठचरीपृथ्वी एतानि स्वस्वगुणप्रधान्येनभवन् ॥ शब्द स्पर्शरूपरसगंधास्तथाकाशादीनां मुख्यगुणाः ॥ तत्राहंकारशब्देनतन्मात्रं गुणस्यानिसूक्ष्मरूपावस्थानंतन्मात्रशब्देनोच्यते ॥ शब्दतन्मात्राद्भवत्याकाशं ॥ आकाशात्स्पर्शतन्मात्रं ॥ तस्माद्वायुः ॥ वायोरूपतन्मात्रं ॥ तस्मात्तेजः ॥ तेजसोरसतन्मात्रं ॥ तस्माज्जलं ॥ जलाद्गंधतन्मात्रं ॥ ततः पृथ्वी ॥ एवमाकाशादिगुणकोनगुणान्यभवन् ॥ अथतेषांगुणानांशब्दादीनांग्राहकाणींद्रियाणि ॥ श्रोत्रंत्वक्चक्षुषीजिह्वानासिकाचेतिपंचबुद्धींद्रियाणि ॥ वाक्पाणिपादपायूपस्थानीतिपंचकर्मेंद्रियाणि ॥ उभयोभयात्मकंमनः ॥ नहींद्रियैः स्वात्मगुणग्रहणंकर्तुशक्यंतन्नरधिष्ठातारंविना ॥ दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नींद्रायेंद्रमित्रकाः क्रमात् ॥ श्रोत्रत्वगक्षिरसनाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थानामधिष्ठातारः ॥ चक्षुषोर्कः जिह्वाया वरुणः ॥ नासिकयोरश्विनौ ॥ तथा वाचोग्निः ॥ वाक्पाणिपादपायूपस्थानां विष्णुः ॥ गुदस्यमित्रः मनसश्चंद्रः ॥ इतींद्रियाधिदेवताः ॥ तत्रयानींद्रियाणिनैतज्जडाहंकारानयेवैवाल्पेनै काधिकारेणभवेत् यथोक्तंवैद्यवैः ॥ तैजसानींद्रियाण्याहुर्देवावैकारिकाइति ॥ ततः संहतेभ्य ब्रह्मांडमुत्पन्नमानंतानां समुदायात्सर्वाहंतत्कमिलितसकलजलधिजलबुद्बुदाकारं ब्रह्मांडमभवत् ॥ तज्जलरूपमाकाशं रामहो ॥ तत्रकर्णिकाकारोमेरुः ॥ तत्रसृष्टिश्चतुर्वदनकमलोद्भवस्तस्मात्सनुजमनुजादिसर्वदेवर्षिसमभवत् ॥ यस्मादाद्य तस्मात्परब्रह्मणः क्षुब्धप्रकृतिपुरुषान्यांमहदादिपरंपरासमुदायोसृष्टिर्ब्रह्मांडजठरगतजगतीजलजलजानितादृरंचेरंदि श्वमभवत् शश्वदनवमरंतस्य ब्रह्मणोवसतेर्नाब्रह्मान्यत्तगरित्यर्थः ॥ अतस्तदाद्यंतत्खंत्रयतिपश्चादनीभूमेः स्वरूपमाह भूमेः पिंडः शशांकार्कनक्षत्रकक्षाद्येनैतोऽनः सन्भूनिलखमिलयोमतेजोमयोयं ॥ नान्याधारः स्वया

129
1917

त्म्याविशतिनियतंतिष्ठतीहास्यसृष्टेः ॥ निष्टंविश्वंचशश्वत्सदनुजमनुजादिस्सदेदंसमंतात् ॥ २ ॥ सर्वतःपर्वतारामग्रामश्चैत्यच यश्चितः ॥ करंबकुसुमग्रंथिः केसरप्रसरोरयं ॥ ३ ॥ योयंभूनिलखमिलयोमतेजोमयइतिपंचभौतिकोभूमेः पिंडोरतोवतुला कारस्तद्रहिस्थैः शशांकादिकक्षार्केनैरावृतः सन्ननन्माधारः ॥ स्वशक्तिवनियतंनिश्चितंरवतिष्ठति ॥ तत्सृष्टिनिष्टंजगत्सदनुज मनुजादिसदेदं ॥ दनुजादानवाः मनुजाःमानवाः ॥ आदित्यादेवाः ॥ दित्याश्चासुराः ॥ तैः समेतंसमंतात्निष्ठति ॥ शीर्षंस्यष्टार्थं ॥ ॥ इदानीपुराणेषुभूमेराधारपरंपरयार्थघटनानांनिराकुर्वन्नाह ॥ ॥ मूर्तोधरित्रीचेदुरिन्द्रास्तदन्यंतस्याप्यन्योधरमत्राणमस्त्र ॥ अं येकल्पांतेत्वशक्तिः किमार्येकिन्नोनमिः साप्तमूर्तेश्चमूर्तिः ॥ ४ ॥ स्पष्टार्थः ॥ इदानीकथमियंभूमेशक्तिरित्याशंकांपरिहरन्नाह ॥ ॥ यथोष्णतार्कानलयोश्चशीततावियेहतिः केकिणत्वमश्मनि ॥ मरुच्चलोभूरचलास्वभावतोयतोविचित्राभवनवस्तुश क्तयः ॥ ५ ॥ आकृष्यशक्तिरवमहीतयायत्स्वस्थंगुरुस्त्वभिमुरवंस्वशक्त्या ॥ आकृष्यतेतत्पततीवभातिसमेसमंतात्कपतंखि यंरवे ॥ ६ ॥ पूर्वश्लोकसुगमः ॥ आकृष्यशक्तिश्चमहीस्थनेनभूमेरधःपततंतत्तीर्यगधःस्थितानांचाधःपततंशंकापिनिरस्ता ॥ इदानीरवेर्वोढानांसप्तिमाह ॥ सपंजरस्थत्रमणावलोकाराधारशून्याकुरितघतीतिः ॥ स्वस्थंनदृष्टंचगुरुक्षमातः रवेः पयातीतिवदंतिवोढाः ॥ ७ ॥ होढोरवीहगणेोचनहेकांनरोनाबुदयंव्रजेतां ॥ यदब्रुवन्नेवमनंबराधाब्रवीम्यतस्तान्प्रतियुक्तियुक्तं ॥ ८ ॥ भूमेः समंनाहृतमानस्यसपंजरस्थत्रमणान्यथानुपपत्तेराधाराभावइतिनपांथनीतिरभूत् ॥ यथाकाशस्थंगुरुवत्कीकस पिनदृष्टंव्रजतोभूरथोयानीतिवोढारःवदंति ॥ यथोक्तोस्थानावंगच्छतीतिमपिनवेतिनथाभूस्थोव्रजनोनवेतीति ॥ नथाहोचंद्रोहो सूर्योचतुःपंचाशन्नक्षत्राणिचमुर्भुजस्तंभनिभोमेरुः ॥ एकांतरकोणस्थोसूर्योमेरुकोणवशेनैकांतरोनाबुदयंगच्छतइतिजो नाश्वाश्रवंत्र ॥ इदानीनेषांयुक्तिमंगमाह ॥ भः खेधरत्वलुयातीतिबुद्धिर्बोद्धुमुथा कथंजातायातंतुदृष्टपिखेयत्स्थिमंगुरुक्षितिं ॥ ९ ॥ यारसरथोयतिनदाशरारेःकमूर्ध्वंक्षिप्तंपुनर्भुवंनैति ॥ उभयोरधोगमात् ॥ अथभूमेर्मरागतिः ॥ शरादेः ॥ शीघ्रातदपिन

यमुपुरुतरुशीघ्रपतति॥उ चीमुचीशरादपतितलघुः॥वेदैर्वेदशून्यधीयानीतिबुद्धिः कथमियंतवरथात्त्वन्ना॥इदानीजे
नयुक्तिमंगमाह॥किंगण्यंतवैवेगुण्यंहेगुण्ययोक्तथाकृतया॥नार्केदृनांविलोक्यान्हाध्रुवमस्यपरिभ्रमं॥यदाभरणीस्थोरवि
र्भवतितदास्यात्तमयकालेध्रुवमस्यास्तमयकालेभवति॥तस्यपुष्यतारापश्चिमतोमुखतारापूर्वतःतदापुष्यतारासूत्रेरविरस्यर्थः
अथनिशावसानेपुष्यतारापरित्यपूर्वतोयाति॥मुखतारापश्चिमतोयाति॥ततः पुष्यतारासूत्रगतस्यैवार्कस्योदयोदृश्य
ते॥तोहेतस्यांविस्तनुपपन्नं॥अतउक्तंकिंकिमेकंतवैवेगुण्यंगण्यं॥येनध्रुवमस्यपरिभ्रमंदृष्ट्वापिभार्केदृनांहेगुण्यमंगीकृ
तं॥इदानीभूगोलस्यसमतांनिराकुर्वन्नाह॥यादृसमामुकुरोदरसंनिभागगनधीधरणीतलणिःक्षितेः॥उपरिस्थगनोपिपरि
स्थमन्किमुनेरमरेरवनेक्षते॥९१॥यदिनिशाजनकःकनकाचलःकिमुतदंतरगःसनदृश्यते॥उरगयंननुमेरुरथांशुमा
न्कथमुदेतिचदक्षिणभागके॥९२॥पुराणेभूःसमाऽऽदर्शोदरसंनिभाकथ्यते॥तन्मध्येमेरुः॥परितोजंबूद्वीपंलक्षयोजन
व्यासं॥तद्वृत्तिर्लक्षत्रयपरिमाणःक्षारोभोनिधिः॥ततोन्यद्वीपंद्वीपा द्विगुणोद्विगुणः समुद्रः॥एवंसमंपुष्क
रद्वीपंतन्मध्यमानसोत्तरपर्वतोवलयाकारोस्ति॥त न्मस्तकोपरिलक्षयोजनांतरेरविरथचक्रंविषुद्दिनेभ्रमति॥उत्तरगोले
तदुत्तरतोदक्षिणेदक्षिणतइति॥अथयुक्तिरुच्यते॥यदासमाभूगतदातदुपरिदूरगतोरविर्भ्रमन्किमस्माद्दृश्य
ते॥सतदलंदेवैरिव॥यदिमेरुणांतर्हितोरविस्तर्हिमेरुः कथंनदृश्यते॥यदिमेरुतदाग्निः सतस्यार्कस्योदयस्तर्हिघात्रमुत्त
रतएवार्कस्योदयेनभवितव्यं॥यदिमेरुरुत्तरतः॥अथकथंदक्षिणभागेऽर्कश्चन्द्रश्यते॥आतोभमेसमितायामिदंनोपपद्य
इत्यर्थः॥ ॥अथप्रसक्तविरोधशंकांपरिहन्नाह॥समोयतस्यात्परिधेः शतांशः पृथिवीपृथ्वीनितरांतनीयान्॥नरश्चत
पृष्टगतश्चक्रुत्स्नांसमेवनस्यप्रतिभात्यतः सा॥९२॥ ॥स्पष्टार्थमिदं॥ ॥इदानीस्वोक्तस्यभूपरिधिप्रमाणस्योपप
त्तिमाह॥ ॥पुरांचेतरंचेदिहमुत्तरंस्यान्तदक्षविश्लेषवेत्तदकिं॥चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्यायुक्तंनिरुक्तंपरिधेःप्रमा

121
1917

णं॥निरक्षदेशःस्वदेशाद्यथायथादक्षिणतोभवतितथातथाखस्वस्तिकादिक्षुद्दृनंननंतोरंतरक्षांशः॥नेचनिरक्षदेशादृथसा
दयोजनैरनुपातेनोत्पद्यंते॥अथकस्मिंश्चित्पुरेक्षांशान्ज्ञात्वातस्मात्पुरादुत्तरस्यान्यस्मिन्नपिपुरेज्ञेयाः ततस्तेषांमंतरांशैः
पुरांतरयोजनैश्चानुपातः॥यद्यंतरांशैपुरांतरयोजनांतरंलभ्यंतेतदाचक्रांशैः किमितिफलंभूपरिधियोजनानि॥ ॥अथ
तदेवदृढीकुर्वन्नाह॥ ॥निरक्षदेशाल्लंकातोऽशांशेक्षवेदवंतीगणितेनगम्या॥तदंतरंषोऽशसगुणस्याद्भूमानमस्माद्वृद्धिर्कि
तदुक्तं॥९५॥श्रृगोन्नतिंयहयुतिग्रहणोदयास्तछायादिकंपरिदनाघटतेमुनाहि॥नान्येननेनजगुरुक्तमहीप्रमाणप्रामाण्य
मन्वययुजाव्यतिरेकेण॥९६॥सुगमं॥ ॥इदानींभूगोलेपुरनिवेशनमाह॥लंकाकुमध्येयमकोटिरस्याः प्राक्पश्चि
मेरोमकपत्तनंच॥अधःस्तलेसिद्धपुरंसुमेरुःसौम्येथयाम्येवडवानलश्च॥९७॥कुरुतपादांतरितानिनानिस्थानानि
षड्गोलविदोवदंति॥वसंतिमेरोसुरसिद्धसंघाल्लंकेचसर्वेनरकाःसदैत्याः॥९८॥योयत्रतिष्ठत्यवनीतलस्थामात्मानम
स्याउपरिस्थितंच॥समन्यतेततः कुचतुर्थसंस्थामिथश्चतेनिर्यगिवामनंहि॥ऊर्ध्वशिरस्त्वंकाःकुदक्षांतरस्थाःसायामनुष्या
श्चनीरमिरे॥अनाकुलाःसिद्धगणैःस्थितास्तेनिष्कंपतेतत्रवयंयथात्र॥९९॥अतिप्रसंगलंमिरं॥इदानींद्वीपानांसमुद्राणांच
संस्थानमाह॥भूमेरधेंक्षारसमुद्रमध्येद्वयंजंबूद्वीपंप्राकुराचार्यावर्यः॥ऊर्ध्वेन्यस्मिन्द्वीपषट्कस्ययाम्यक्षारक्षीराद्यंबुधीनां
निवेशः॥२१॥लवणजलधिरेतोद्वयमिंदुश्चतस्मादमृतमतरश्मिः श्रीश्चयस्माद्बभूव॥महितचरणपद्मःपद्मजन्मादिरे
वेर्वसतिसकलवासोवासुरेनश्चयच॥२२॥दध्नोघृतस्येक्षुरसस्यतस्मान्मध्यस्यसुस्वादुजलस्यचांसः॥साद्वीपकांत
र्वडवानलोसौपातालकोकाःपृथिवीपुरादि॥२३॥चंचत्फणामणिगणांसुरुनप्रकाशाएतेषुमासुरगणाःफणिनोवसंति
॥दिव्यंतिदिव्यरमणीरमणीयदेहैःसिद्धाश्चनत्रचलसत्कनकावभासैः॥२४॥शाकंततः शाल्मलमत्रकोशंक्रौंचंचगोमेदक
पुष्करंच॥द्वयोर्द्वयोरंतरमेकमेकंसमुद्रयोर्द्वीपमुदाहरंति॥२५॥सुगममिदं॥इदानींजंबूद्वीपमध्येगिरिनिवेशवशेनन

वर्षंउच्यते॥ तंकोदेशाद्दक्षिणमिरिरदंस्थमकरोथतस्मात्तस्माच्चान्योनिषधइतिनामेधुपर्यंतोदेर्घ्यः॥ एवंसिद्धाउदग्विभ
पुराद्यंगवच्छुक्लनीलावर्षाण्येषांजगुरिरबुधोऽंतरद्रोणिदेशान्॥ २८॥ भारतवर्षमिदंपुरस्मात्किंनरवर्षंमनोहरिवर्ष॥
सिद्धपुराच्चतथाकुरुनस्माद्धरिवर्षंहरिणमथरम्यकवर्षं॥ २७॥ माल्यवांश्चयमकोटिपत्ननादोमकाच्चकिळगंधमादनः॥ नी
ळशैळनिषधावधीचनाबंतराळमनयोरिकाचलं॥ २८॥ माल्यवच्छ्रीधरमध्यवर्तिनंयत्तनुनद्यतुरगंजगुर्बुधाः॥ गंधशैळज
ठरशिमध्यकेतुमाळकमिळाकळाविदः॥ २९॥ निषधनीळसुगंधकमाल्यंकेरळमिळावृतमावृतमावनौ॥ चमरेकेकि
कुळायसमाकुळेरुचिरकांचनचित्रमहीतळं॥ ३०॥ अत्रनरोळस्यार्धउत्तरतंबूद्वीपं॥ तस्यक्षाराळेश्चसंधिनिश्लक्ष्णदेशः॥
तत्रळंकारोमकंसिद्धपुरंयमकोटिरितिपुरश्चतुष्टयंमूर्धिधश्चतुर्थोंशांतरंकिळकथितं॥ तेभ्यःपुरेभ्योयस्यांदिशिमेरुः सो
त्तराऽनोळंकायाउत्तरतोहिमवान्नामगिरिः पूर्वापरदेर्घ्यो॥ स्ति॥ तस्यानरेहमकूटः॥ सोपिसमुद्रपर्यंतदेर्घ्यः॥ तथातदुत्तरे
निषधः॥ तेषामंतरद्रोणिदेशावर्षसंज्ञाः॥ तत्रोदोनारतवर्षं॥ तदुत्तरंकिन्नरवर्षं॥ तेनोहरिवर्षमि ति॥ एवंसिद्धपुरा दुत्तरतः
श्रगवान्नामगिरिः॥ ततःश्वेतोगिरिः॥ ततोनीळोगिरिति॥ तेपिसिंधुपर्यंतदीर्घाः॥ तेषामंतरंचवर्षाणि॥ तत्रोदोकुरुवर्षं॥
तदुत्तरेहिरण्मयं॥ ततोरम्यकमिति॥ अथयमकोटरुत्तरतोमाल्यवान्नामगिरिः॥ सतुनिषधनीळपर्यंतदीर्घः॥ तस्यजळ
धेमध्येमहाश्वंवर्षं॥ एवंरोमकादुत्तरतोगंधमादनः॥ तस्यजळधेश्चमध्येकेतुमाळं॥ एवंनिषधनीळमाल्यवद्गंधमादनेर्वृत
मिळावृतंनामनवमंखंडं॥ साख्यर्गभूमिः॥ तुतस्तत्रदेवक्रीडागृहाणि॥ शेषंस्पष्टार्थं॥ इदानींमेरुसंस्थानमाह॥ इहहिमेरु
गिरिः॥ किळमध्यगः कनकरत्नमयस्त्रिदशाळयः॥ हुहिणजन्मकुथअजकर्णकेतिचपुराणविदोमुमवर्णयन्॥ २९॥ वि
कंनशैळाःरवतुमंदरोस्यसुगंधशैळोविपुळः सुपार्श्वः॥ तेषुक्रमात्संतिचकेतुवृक्षाःकरंबजंबूवटपिप्पळाख्याः॥ ३२॥
जंबुफळामकगळद्रसनःप्रवृत्तजंबूनदीस्मयुनामदुभस्युवर्णं॥ जांबूनदंहितदनःसुरसिद्धसंघाःशश्वत्पिबंत्यमृतपा

183
1917

नपरांऽमृतखाले॥ २३॥ वनंतथाचैत्ररथंविचित्रंतेघ्नंसरोनंदननंदनंच॥ हृत्वाऽर्कवंयद्भृगिरुत्करणांत्राजिष्णुवैभ्राजमितिप्रसि
द्धं॥ ३४॥ सरांस्यथैतेष्वरुणंचमानसंह्रदस्तथाऽरुणोदंचतज्ञळंयथाक्रमं॥ सरस्सुरामारमणश्रमालसाःसुरारमंतेजळकेळिलालसाः
३५॥ सद्रत्नकांचनमयंशिखरत्रयंचमेरोर्मुरारिकमुरारिपुराणितुषु॥ तेषामधःशतमखाज्वलनांतकारव्यरक्षोवरुणानिळश
शीशपुराणिचाहुः॥ ३६॥ तस्यैवेळावृतस्यमध्येकनकरत्नमयोमेरुगिरिः कर्णिकारस्तरेवदेवानामालयं॥ तत्रमेरोर्बुधगिरि
स्वरत्रयं॥ तेषुशिखरेषुपुराण्यैश्वरेषुमुरारेश्चपुराणिसंति॥ शिखराणामधःसमंतादिंद्रादिलोकपाळानांपुराणिसंति॥ अथ
मेरोर्विष्कंभशैळाश्चत्वारोधारपर्वतोः॥ यस्यांदिशियमकोटिस्तद्दिकूपतिमंदरगंधमादनाश्चपुरुषसुपार्श्वाश्चसंति॥ मंदरेकदंब
केतुवृक्षः॥ चैत्ररथंवनमरुणोदंसरः॥ गंधशैलमस्तकेकेतुवृक्षो [illegible]जंबूः॥ यथेदंजंबूद्वीपमुच्यते॥ नंदनंवनंमान
संसरः॥ विपुलशैलमस्तकेकेतुवृक्षोवटोध्रतिवनं॥ महाह्रदंसरः॥ सुपार्श्वमस्तकेकेतुवृक्षः विप्पलाःवैभ्राजंवनंश्वेतोदंसरः
शेषंस्पष्टार्थं॥ तत्रान्यविशेषमाह॥ विष्कुपर्वतविष्कुपर्वतादतिनामेरोश्चतुर्थांस्यात्॥ विष्कंभाचळमस्तकशस्तसरःसंगतागताव
यतः॥ ३७॥ सीतानाम्यानदश्चंसालकनंदाचभारतंवर्षं॥ चक्षुश्चकेतुमालंभद्राख्याचोत्तरान्कुरून्याता॥ ३८॥ याकर्णिताम
लविनाहृदास्पृष्टावगाहिनावपीता॥ उत्कारुतास्तेनाविपुनातिबकुधापिनः पुरुषान्॥ ३९॥ यांचलितेदलिनाखिलबंधोग
तनिवलगतितत्तिसंघः॥ याप्तनरेविनितांतकदूतोयातिनरेनिरयास्करलोकं॥ ४०॥ गंगायामीत्युपक्रमंकुर्वतिनरेत
स्यवितृणांनरस्थानांयमपाशबंधास्त्रुट्यंति॥ अथगच्छतिमार्गलग्नेनतिनरोवल्गति॥ अरमत्कुलजोगंगांगंगयऽस्तोस्मा
कंदुष्कृतकर्मविछेदाऽर्ध्वगतिर्नविघ्ननीतिर्हर्षोत्सवंति॥ अथप्राप्ततटंगंगासन्निस्तेविश्वकुलजंगंगाबलेनमुक्तिघा
तारिभिरंतकदूतान्निजस्यादेवलोकंयांति॥ एवंविधायागंगायामदाकिन्यःकिमन्यद्भाविष्यंतइति॥ शेषंस्पष्टार्थं॥ इदानींभा
रतस्यापिमध्येनवखंडानिसप्तकुलाचलांस्याह॥ ॥ इंदुःकसेरुशंकलंकिलताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदुत्तस्याश्चकुमारिका

रव्यं॥नागंचसोम्यमिहवारुणमंत्यखंडंगांधर्वसंज्ञमितिभारतवर्षमध्ये॥४१॥वर्णव्यवस्थितिरिहैवकुमारिकाख्येशेषद्वयोः
स्वज्ञानानिचमंतिसर्वे॥मोहंदद्मुक्तिमलयस्थलकंपरियाताः॥मत्यःसविंध्यइहमानकुलाचलाख्याः॥४२॥स्पष्टार्थं॥
इदानींलोकव्यवस्थितमाह॥मध्येलोकाख्योदक्षिणेव्यक्षदेशान्नक्षात्सोम्यायंबुधःस्वश्चमेरुः॥लभ्यःपुण्यैःखमहःस्याज्ज्ञो
नोनोनस्थानलेयंस्वेस्वतपःस्थलमंत्यः॥स्पष्टार्थं॰यदिदमुक्तंतत्सर्वंपुराणाभिप्रेतं॥इदानींदिग्व्यवस्थितिमाह॥लंकापुरेकस्य
यदोदयःस्यान्नदाहिनार्धंयम कोटिपुर्यां॥अधस्तदासिद्धपुरेर्धकालःस्यादोमकेरात्रिदलंतदैव॥४४॥यत्रोदितोर्कःकि
लतत्रपुर्वांसचापरायनगतःप्रतिष्ठां॥तन्मध्यलोन्येचतेखिलानामुरुकूल्लिकामेरुरितिप्रसिद्धं॥४५॥स्पष्टार्थं॥इदा
नींविशेषमाह॥यथोज्जयिन्याःकुचतुर्थभागेप्राच्यांदिशिस्याद्यमकोटिरेव॥ततश्चपश्चान्नभवेदधस्तीलंकावनस्याःक
कुभिप्रतीच्यां॥४६॥तथैवसर्वत्रमतोहियस्मात्प्राच्यांततस्तन्नवकेप्रतीच्यां॥निरक्षदेशादितरत्रतस्मात्प्राक्प्रतीच्योर्
न्यविचित्रसंस्थे॥४७॥इष्टप्रदेशान्मेरोरभिमुखीमुत्तरादिशांनिश्चलांकृत्वानिरक्षदेशाभिमुखींदक्षिणांवानिश्चलांकृ
त्वातन्मत्स्यात्साध्यपरासाध्या॰एवंयत्रतीच्यांक्षितिजंभवतितत्पुनरुदयंसाधयित्वायावत्साध्यपरासाध्यतेतावत्पूर्वेरवा
यांनयतीति॥उत्तरायाश्चलितत्वात्साध्यपराचलितासंभवतीत्यर्थः॥शेषंस्पष्टार्थं॥४८इदानींभचक्रभ्रमणव्यवस्थामाह॰
निरक्षदेशेक्षितिमंडलोपगोध्रुवोनरःपश्यतिदक्षिणोनरे॥तदाश्रितंखेजलयंत्रवत्तथाभमंडंचक्रंनिजमस्तकोपरि॰
४९॥उदक्कुदिशंयातियथायथानरस्तथातथाखान्नतमुक्षमंडलं॥उदक्कुधःपश्यतिचोन्नतंक्षितेस्तदंतरंयोजनजा
पलांशकाः॥५०॥योजनसंख्याभागैः२५०गुणितास्वधरधिरुत्तालभवंशाः॥भुमोकक्षायांवाभागेभ्योयोजनानिच
अस्तं॥५०॥उदक्कुदिशंयातियथायथानरउत्थनेनाधसारयोजनैरनुपातःसूचितः॥यादृक्षधरधियोजनैश्चकांशालभ्यंते
तदाधसारयोजनैः;किमितिफलंस्वक्षांशाः॥यदिचकांशमि तैः२५०धरधिनाधरधिर्लभ्यंतेतदाधरांशैः;किमिति

रामू ६

185
1917

फलंनिरक्षदेशस्वदेशयोंतरयोजनानिस्फुटः॥द्वौचंस्पष्टार्थं॥एवंनिरक्षदेशात्क्षितिश्चतुर्थांशेकिलमेरुः॥तत्रनवतिपलांशाःअ
तस्तत्रध्रुवदर्शसंस्थानमाह॰सौम्यंध्रुवंमेरुगताःखमध्येयाम्यंचदेस्यानिजमस्तकोर्ध्वे॥सव्यापसव्यंभ्रमदृक्षचक्रंविलोक
यंतिक्षितिजघसक्तं॥५१॥स्पष्टार्थं॰कृतेगोलबंधेभगोलंपरिभ्राम्यदंशिष्यायदर्शयेत्॥इदानींभूपरिधिमानंप्राक्थित
मपिविशेषार्थंअनुवदतिस्म॰प्रोक्तोयोजनसंख्ययाकुपरिधिःसप्तांगनंदाब्धयस्त४९५७ व्यासःकुभुजंगसायककुभुवः५९
सिद्धांशकेनाधिकाः॥एषक्षेत्रफलंतथायुगगुणत्रिंशच्छराष्टाद्रयो७९५३०३४भूमेः कंदुकजालवत्कुपरिधिव्यासाहते
प्रस्फुटं॥५२॥भव्यासःकुभुजंगसायकभमितानियोजनानिचतुर्विंशांशयुतानि ५९ परिधिः सप्तांगनंदाद्रिमितानि४९
श्लोकभूव्यासस्यकथंतदुक्तादन्यःपरिधिरितिचेत्॥तत्रोच्यते॥महद्युतादिव्यासार्धपरिकल्पतेशतांशादधिसूक्ष्म
विभागस्यज्योतिर्विधिनाज्ञासाध्या॥यत्संख्याकस्यविभागस्यज्ञातसंख्यायासाध्यागुणितासतीपरिधिर्भवति॥यतः श
तांशादधिसूक्ष्मांशोत्रेसमः स्यात्॥अतोद्युतद्व्यासे२००० हिकाग्न्यब्धयमर्तुमितः५२८२२ परिरयंभट्टार्यैरंगीकृतः
यतुनःश्रीधराचार्यैस्त्रिगुणादिर्व्यासचतुर्दशगुणात्सदंपरिधिरस्थूलोप्यंगीकृतःसुखार्थं॥नहितेनज्ञानंहि॥तथाभूभ
क्षेत्रफलंयोजनात्मकंयुगुणत्रिंशच्छराष्टद्रयः७९५३०३४ कथमिदंज्ञानमित्याह॥परिधिव्यासाहतेप्रस्फुटं॥लंकोक्त
स्थनगशालीमुरवबाणभुजंगमेत्यादेर्भूक्षेत्रफलस्यदूषणमाह॥दृष्टंकंदुकपृष्ठजालवदिहागोलेफलंजल्पितल्लोनास्यश
तांशकोपिनभवेद्यस्मात्फलंवास्तवं॥तत्रसूक्ष्मविरुद्धमुद्भूतमिदंनैवाक्षवाक्षवाहेप्रौढागणकाविचारयततन्माध्यस्थ
बुध्यामशं॥५३॥यल्लोकंभूक्षेत्रफलंतदूषणमित्यर्थः॥कुतोयतस्तत्सूक्ष्मविरुद्धं॥यसूक्ष्मबाधोहिदूषणं॥अथात्मनोद्
दूत्यशंकांपरिहरन्नाह॥इदंमयोक्तंनैवोद्भूतं॥किंतुवस्तुपरमार्थः॥अथवाकिंशपथपरिहारेण॥उद्भूतमस्तुवाअस्तुवा॥हे
प्रौढागणकामध्यस्थबुध्यातद्विचारयत॥मशमित्यर्थः॥अथसयुक्तिकं॥यत्परिध्यर्धविष्कंभंवृत्तंकृतंकिंवाशुकं॥तेनार्धः

ज्यतेकालः किंचिद्दलेवशिष्यते ॥ ५४ ॥ गोलक्षेत्रफलात्तस्माद्दृश्यक्षेत्रफलंयतः॥ सार्धद्विगुणितात्सन्नंतावत्स्यादपरदले॥
५५ ॥ एवंपंचगुणाक्षेत्रफलात्तुष्टफलंखलु॥ नाधिकंज्ञायतेतेनपरिधिघ्नंकुतः कृतं ॥ ५६ ॥ दृग्क्षेत्रफलंयस्मात्परिधिघ्नं
नयुक्तिमत्॥ अतुष्टत्वादूनितस्यास्यदुष्टभग्नेष्टजंफलं ॥ ५७ ॥ गोलपरिध्यर्धप्रमाणोयथाव्यासोनवतिनाथावस्तुतस्तुष्ट
न्नंतेनवस्तुनागोलोपरिन्यस्तेनगोलार्धंप्रज्ञायते · वस्त्रपरिधेः संकोचात्किंचिद्दलंशेषंभवति · गोलव्यासवृत्तक्षेत्रफला
द्दृश्यवृत्तक्षेत्रफलंसार्धद्विगुणितासन्नंभवति · तायदेवापरंकिलगोलार्धं ॥ एवंवृत्तक्षेत्रफलात्संपंचगुणाद्दधिकंतुष्टफलंकथं
चिदविनभवति॥ किंतुन्यूनमेवास्यात्॥ तर्हितेनलब्धं नवृत्तफलंपरिधिघ्नंसमंनतोभवतिगोलतुष्टफलमितिस्वगणितेक
थंपरिधिघ्नंकृतं॥ किंतु। वृत्तफलंचतुर्गुणमेवतुष्टफलंभवति॥ अस्यश्लोकस्यगणितस्यदुष्टत्वाद्दुष्टफलमपिदुष्टमित्यर्थः
॥ अथबालावबोधार्थंगोलस्योपदिश्यतेऽ॥ भगोलंमन्मयंदारुमयंवाकृत्वातत्रचक्रकलापाधिं॥ २५ ॥ परिकल्पत
स्यमस्तकेबिंदुंकृत्वातस्माद्दोर्गोलषष्ठभागेनशरंदद्यात् २५ संख्यानधनुरूपेणवृत्तनेरखामुत्पादयेत्॥ पुनस्त
स्मादेवबिंदोस्तेनैवद्विगुणसूत्रेणान्यांश्चित्रगुणोनांश्चैवंचतुर्विंशतिगुणंयावच्चतुर्विंशतिवृत्तानिभवंति॥ एषांवृत्तानांश
रनेत्रबाहवः॥ २५ ३ त्याद्दोनिज्याद्दोनिज्यार्धानिस्युः॥ तेभ्योनुपातावृतप्रमाणानि॥ तत्रतावदंत्यवृत्तस्यभानंचक्रक
लाः २१६०० तस्यज्यासार्द्धत्रिज्या २४३८ ज्यार्द्धानिचक्रकलागुणानित्रिज्याभक्तानिवृत्तमानानिज्ञायंतेद्वयोर्द्वयोर्वृत्तयो
र्मध्येएकैकंवलयाकारंक्षेत्रंतानिचतुर्विंशति॥ ब्रह्मज्यापक्षेबहूनिस्युः॥ तत्रमहदधोवृत्तंभूमिपरिवर्तनेलघुमुखंशरद्वि
स्वमितंसंबंधप्रकल्प्यलंबगुणंकुमुखयोगार्द्धेत्येवंपृथक्पृथक्फलानितेषांफलानांयोगोगोलार्द्धतुष्टफलंतद्द्विगुणंसक
लगोलतुष्टफलंतव्यासपरिधिघाततुल्यमेवस्यात्॥ अथान्यथाप्रतिपाद्यते॥ गोलस्यपरिधिकल्पोवेदघ्नज्यामितेर्मितः॥
मुखबुध्नगरेखाभिर्यद्दृश्यमलकेस्थिताः॥ ५९ ॥ दृश्यंतेवप्रकास्तद्वत्तासांगुरुपरिधेर्मितान्॥ ऊर्ध्वाधः कृतरेखाभिर्गोलेव

प्रान्प्रकल्पयेत्॥ ६० ॥ तत्रैवप्रकक्षेत्रफलंखंडैः प्रसाध्यते॥ सर्वज्यैक्यंत्रिभज्यार्द्धहीनंत्रिज्यार्द्धभाजितं॥ ६१ ॥ एवंवप्रफलंतत्वा
द्गोलव्यासमंथनः॥ परिधिव्यासघातोगोलतुष्टफलंस्फुटं॥ ६२ ॥ अत्राभीष्टकस्मिंश्चिद्भेथावंतिज्यार्द्धानितत्संख्याचतु
र्गुणा॥ तन्मितिः किलगोलेपरिधिः कल्प्यः॥ यथामलकगोलतुष्टेमुखबुध्नगरेखाभिः सहजाभिःविभक्तावप्रकाद्दृश्यंते · त
थानीष्टंगोलतुष्टेमस्तकात्तद्गरेखाभिः कल्पितपरिधिसंख्यान्यप्रकान्यप्रकल्प्यैकस्मिन्वप्रक्षेत्रफलंसाध्यं · तद्यथा · इहैक
स्मिन्वृद्धेश्चतुर्विंशतिर्ज्यार्द्धानि ज्ञातः षण्णवतिहस्तमितेगोलेपरिधिः कल्पितः॥ प्रतिहस्तमुर्ध्वाधोरेखाभिस्तावंतोवप्रका
श्चकल्पनाः॥ तत्रैकस्यवप्रकस्यार्द्धहस्तांतरेनिर्यक्रेखाः कृत्वाज्यासंख्यानिचतुर्विंशतिखंडानिकल्पितानि॥ तत्रजीवाः पृथ
क्पृथक्त्रिज्यामानक्रान्तार्धाग्रेखाप्रमाणानिभवंति · तत्राधस्तनरेखार्द्धस्तमात्रा · उपरितनास्तज्यावशेनकिंचित्किंचिन्न्यु
नाः॥ सर्वत्रहस्तमितएवलंबः॥ तच्चगुणंकुमुखयोगार्द्धमितिखंडफलान्यानयेत्तैकाकृतानिनद्वप्रकार्द्धेनफलं · तद्विगुणि
तमेकस्मिन्वप्रकेफलं · तत्साधनार्थमिदंसूत्रमिदं · सर्वज्यैक्यंत्रिभज्यार्द्धहीनमित्यादि॥ अत्रसर्वज्यानांशरनेत्रबाहव २२५४
एतत्त्रिज्यार्द्धभक्तंज्ञातमेकवप्रक्षेत्रफलंव्यासमं ॥ ६३ ॥ अतएतावानेवषण्णवतिपरिधेर्गोलस्यव्यासः स्यात्॥ ६४ ॥ परिधि
तुल्यकावप्रकाद्दृश्यपरिधिव्यासघातोगोलतुष्टफलं मितिसुपपन्नं · तथाचोक्तमस्मद्गणितेवृत्तक्षेत्रपरिधिगुणितव्यासपा
दः फलंतत्खण्णवैरुपरिधारितः कंदुकस्येवजालं॥ गोलस्यैवंतदपिचफलंतुष्टजंव्यासनिघ्नंषड्भिर्भक्तंभवतिनियतंगोल
गर्भेपनाह्यं ॥ ९ ॥ गोलतुष्ट फलस्यव्यासगुणस्यषडंशोघनफलंस्यात्॥ अत्रोपपत्तिः॥ तुष्टफलसंख्यानिरूपबाहूनिव्या
सार्धतुल्यबेधानिसूचीवानानिगोलतुष्टेप्रकल्प्यानिसूच्यग्राणांगोलगर्भेसंपातः॥ एवंसूचीफलानांयोगोघनफलमिति
पपन्नं · यतुनःसेनफलमत्रैवसूत्रफलंगुणितंघनफलंस्यादितितत्प्रायश्चतुर्वेदाचार्यः परमतमुपन्यस्तवान् · इदानीमस्मे
प्रलयभेदोप्रजघान्यात् · यद्विधेरन्हिभुवः समंततस्त्रयोजनंभूप्लवभवतिपूर्वैः॥ आस्मेलयेयोजनमात्रकेदेनाशोभुवः

प्राकृतिकेखिलायाः॥ ५८ ॥ दिनेदिनेप्रलयनाहतेरिनंदिनंतत्प्रलयंवदंति॥ ब्राह्म्यंत्वयंब्रह्मदिनांतकालेसतानियद्ब्रह्मतनुं ब्रजंति॥ ब्रह्मात्मयेयत्प्रकृतिंप्रयांतिसर्वाण्यतः प्राकृतिकंकथंनोद्गाः॥ ज्ञानान्यतः कर्मपुरांतरत्वात्सर्वक्रियंतत्प्रकृतेर्विकारैः॥ ५९ ॥ ज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापामनःसमाधायहरेःपरेशे ययोगिनोयांत्यनिवृत्तिमस्मात्सनिष्कंचनिलयश्चतुर्दश ६१॥ अत्रप्रलयोनामभूतविनाशः॥ मनुसंग्रहंप्रत्यहमुत्सृजंते॰सेदंदिनमुच्यते॰ योब्रह्मणोनेचतुर्युगसहस्रावसानेलो कत्रयस्यसंहारः॥ सब्राह्मप्रलयउच्यते॥ तत्राक्षीणपुण्यपापाएवलोकाः॥ कालवशेब्रह्मशरीरंप्रविशंति॰ तत्रमुखंब्राह्मणः बाहूंतरंक्षत्रियाः॥ ऊरूद्वयंवैश्याः॥ पादद्वयंशूद्राः॥ ततोनिशावसानेपुनर्ब्राह्मणास्तिंचंतयंतोमुखादिस्थानेभ्यःकर्मपुरांत रत्वाद्ब्राह्मणाद्दयः स्वतएवनिःसरंतितस्मिन्प्रलयेभुवोयोजनमात्रेविलयोनाखिलायाः॥ अथयथाब्राह्मणस्यायुषांतरत्वा दायःप्रलयःसमहाप्रलयउच्यते॥ तत्रब्रह्माब्रह्मांडे॥ तत्पांचभौतिके॥ भूजले॥ जलंतेजसि॥ तेजोवायौ॥ वायुराकाशे॥ आ काशमहंकारे॥ अहंकारोमहतत्वे॥ महतत्वंप्रकृतौ॥ एवंसकलभुवनलोकाः॥ अक्षीणपुण्यपापाएवाव्यक्तंप्रविशंति॥ यदाभ गवान्हरिःसृष्टुःप्रकृतिपुरुषौक्षोभयति॥ नरातानिकृतानिकर्मपुरांतरत्वात्प्रकृतेःस्वतएवनिःसरंति॥ यथाहश्रीविष्णुपुरा णे॥ पराशरोजगदुत्पत्तिकार्य्यंकारणं॥ [illegible] ॥ प्रधानकारणीभूतायनोह्येसज्यशक्तयइतिसज्यशक्तय स्तत्कर्माणितान्येवसर्गेमुख्यंकारणं॥ एतराणिनिमित्तकारणानि॥ अन्येरप्युक्तं॥ नाभुक्षीयतेकर्मकल्पकोटिशतैरपि॥ अवश्यमेवभोक्तव्यंकृतंकर्मशुभाशुभं॥ १॥ तत्यात्मनोभवतिकर्मफलोपभोगः॥ कोपुण्यपापायोगिनोविषयेभ्योमनःसमाहृ त्यतद्वैरोसमाहितंकृत्वायांतिर्यंविनेत्यादि॥ अस्मिन्प्रलयेऽखिलायाभुवोनाशइत्यर्थः॥ तथाज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपा योगिनोविषयेभ्योमनःसमाहृत्यतद्वैरोसमाहितंकृत्वायांतिदेहंत्यजंति॥ तज्ज्ञानिनोनिवृत्तिंयांति॥ सब्राह्मंत्यंतिकोलयइति॥ अथ ब्रह्मांडगोलमाह॥ मूलधरत्रिदशशतवमानवाधायेयाभ्यधिरुयागगनेचरचक्रकक्षाः॥ लोकव्यवस्थितिरुपर्युपरिष्टा

राम् ६

189
1917

ब्रह्मांडभांडउदरेतदिदंसमस्तं॥ ५२ ॥ स्पष्टार्थं॥ इदानीमन्योन्यंब्रह्मांडमानंपूर्वकथितमपिप्रसंगादनुवदति॥ कोटिर्भूमं [illegible] नंदषड्नखरवभस्मभृङ्गेंदुभि॰ ७७१२०११२ ..... ज्योतिःशास्त्रविदोयदंतिननसःकक्षाभिमांमोक्षनैः॥ तद्ब्रह्मांडकथाह संपुरतरेकेचिज्जगुर्वेष्टनंकेचिल्लोचुरहश्चक्रगिरियोरणिकाःसप्तयः॥ ५३ ॥ करतलकलितामलकवदखिलंसकलंविदि येगोलं॥ दिनकरकरनिकरनिहतनमसोनमसःपरिधिस्तदिनैः॥ ५४ ॥ ब्रह्मांडमेतन्मितमत्रलोकैर्वाक्यैश्चहः कालमथेति योदुनानि॥ यावंमितैर्यैर्दिनसत्प्रमाणंप्रोक्तंस्वकक्षारवमितंमतंनः॥ ५५ ॥ प्रमाणमद्यत्वलाघवोक्तनाभाव्याब्रह्मणिब्रह्मांडमा नंनकथितमितिस्पष्टं॥ इतिश्रीभास्करा [illegible] र्यविरचितेसिद्धांतशिरोमणेगोलवासनाभाष्येभुवनकोशः॥ ॥ श्रीगणेश इदानींभूमेरपरिसमवायुस्कंधाख्यानाह॥ भूवायुराबहइहभवहस्तद्धर्ध्वंस्याद्वहस्तस्तसंवृतसप्तकस्य॥ अन्यस्तलोपिसु वहःपरिपूर्वकोस्माद्भात्यःपराबहइमेपवनाःप्रसिद्धाः॥ १॥ भूमेर्बहिर्द्वादशयोजनानिभूवायुरस्यांबुरयंपृथुत्वे॥ तद्वर्धमेव प्रथहःसमित्यंप्रलर्गतिस्तस्यतुमध्यसंस्थाः॥ नक्षत्रकक्षास्वचरैःसमेतोयस्मादतस्तेनसमाहृतोयं॥ शिपंजरःखेचरचक्रपुरो भ्रमत्यजस्रंग्रहयोगिनेन॥ २॥ प्रसिद्धमिदं॥ इदानीं ग्रहणांपूर्वगतिमनुलक्षितामपिदर्शनेनदृढीकुर्वन्नाह॥ यांतोग्रहकेरुपु पूर्वगत्यारेवाख्यतस्यापरयोग्रगत्या॥ कुरालचक्रभ्रमवन्नगत्यायांतोमकीदाद्रुवमांनियांतः॥ ४ ॥ इदानींमध्यगतिक सनांविनासुरादीनावश्यंतिपूर्वकंरवेः कुरसाधनदिनमाह॥ समंभसत्सूर्यबुधेतिकेचि [illegible] र्व्यापन्नपादीनमुदितंसुनीतौ॥ ल [illegible] नःस्वोदयभुक्तिघातात्खाब्धिघ्नसप्तसमाप्तभिघ्न॥ ५॥ समागतासुसंयुमारवेरुक्तपदिनादिकाः॥ कुरंपुरोनुकूलगा तत्सुभुक्तिभक्तमनक्षरं॥ ६॥ षष्ट्या ६० पहतंमांभरिभंसरार्णभक्तंकुतस्तासुयुतंखरांशोः॥ स्वनाभ्यमंशांघनलब्धमूह्यतस्र रब्धकालभ्रमतोनिरेका॥ यदाकिलापिमसमंखरर्क्षभक्तंकुसमकालमुदितः॥ तत्रकोदयवेलायांकिलापिनसमुपलभ्यते॥ कि तुकेचिल्लाघयुक्तिरुक्तातदिकिसदाहः॥ अस्मिन्॥ यतस्मात्कारणंनरंनासवाणोपटीमांपलात्र ६० मध्यमंभुक्तरह

प्राकृतिकैर्विलयाः॥ ५८॥ दिनेदिनेऽम्बियेनाहर्मेतैर्दिनैर्दिनेनत्वलयंवदंति॥ आत्यंतलयंब्रह्मादिनांतकालेऽनंतानियद्ब्रह्मतनुं
व्रजंति॥ ब्रह्मात्मयेयत्प्रकृतिंप्रयांतिसर्वाण्यतः प्राकृतिकैःकल्पनीदाः॥ ज्ञानान्यतः कर्मपुरोनरत्वात्प्रथक्क्रियंतेप्रकृतेर्विकृ
तेः॥ ६० ॥ ज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापामनः समाधायहरेःपरेशेयोगिनोयांत्यनिवृत्तिमस्मात्तनिकंचिन्नलभंतुदेही
हि॥ अत्रलयोनामभूतविनाशः॥ मनुसंप्रतंप्रत्यहमुत्सृजंते॰मेदेनंदिनमुच्यते॰ योब्रह्मादिनांतेचतुर्युगसहस्रावसानेलो
कत्रयस्यसंहारः॥ सब्रह्मात्मलयउच्यते॥ तत्राक्षीणपुण्यपापाएवलोकाः॥ कालवशब्रह्मशरीरंप्रविशंति॰ तत्रमुखंब्राह्मणः
बाहूंतरक्षत्रियाः॥ उरुहृयंवैश्याः॥ पादहृयंशूद्राः॥ तनोनिशावसानेपुनर्ब्राह्मणोस्रष्टुंचेतयतेमुखादिस्थानेभ्यकर्मपुरोन
रत्वाद्ब्राह्मणाहृयः स्वतएवनिःसरंतितस्मिन्प्रलयेभुवोयोजनमात्रेविलयोनाखिलायाः॥ अथयथाब्राह्मणस्यायुषोंतस्त
दायःप्रलयः समहाप्रलयउच्यते॥ तत्रब्रह्माब्रह्मांडे॥ तत्पांचभौतिके॥ भूजलेजलमग्निं॰तेजोवायौ॥ वायुराकाशे॥ आ
काशमहंकारे॥ अहंकारोमहत्तत्वे॥ महत्तत्वंप्रकृतौ॥ एवंसकलभुवनलोकाः॥ क्षीणपुण्यपापाएवाव्यक्तंप्रविशंति॥ यदान
गयान्निशिसृप्तुः प्रकृतिपुरुषोक्षोमयति॥ नरात्तानिनृतानिकर्मपुरोनरत्वात्प्रकृतेःस्वतएवनिःसरंति॥ यथाहश्रीविष्णुपुरा
णे॥ पराशरोजगदुत्पत्तिकारणंकारणं॥ ॥ प्रधानकारणंनृतायनोवेसर्ज्यशक्तयेसर्जशक्तय
स्तत्कर्माणितान्येवसर्गेमुख्यंकारणं॥ पुनराणिनिमित्तकारणानि॥ अन्येप्युक्तं॥ नाभुक्षीयेनकर्मकल्पकोटिशतेरपि॥
अवश्यमेवभोक्तव्यंकृतंकर्मशुभाशुभं॥ १॥ तत्रात्मनोभवतिकर्मफलोपभोगः॥ कोपुण्यपापायोगिनोविषयेभ्योमनःसमाहृ
त्यतद्धरेःसमाहितंकृत्वायांतिर्यविनेत्यहि॥ अस्मिन्प्रलयेऽखिलायाभुवोनाशइत्यर्थः॥ तथाज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपा
योगिनोविषयेभ्योमनःसमाहृत्यतद्धरेःसमाहितंकृत्वायांतिदेहंत्यजंति॥ तद्धानिवृत्तिंयांति॥ सब्रह्मात्यंतिकोलयइति॥ अथ
ब्रह्मांडगोलमाह॥ भूसंधरश्चिदशगानवमानयाद्यायेयाश्चधिष्ण्यागगनेचरश्चक्रकक्षाः॥ लोकव्यवस्थितिरुपर्युपरिस्थिता

ब्रह्मांडभांडजठरेतदिदंसमस्तं॥ ८२॥ स्पष्टार्थं॥ इदानीमन्योक्तंब्रह्मांडमानंपूर्वकथितमविप्रसंगादनुवदतिस्म॥ कोटीष्वेनव
नंदषड्नरबभ्रभ्रभ्रकुलंगंवुधि॰॰॰

देनि॥ततोनंतरंरविरुदेति॥सकियताकालेनदर्शमनुपातः॥रविःकिलक्रांतिरत्नेस्फुटगत्यापूर्वतनोगतः॥यद्यष्टादशशता
निराशिकालाःस्वोदयासुभिरुद्गच्छंतितदास्फुटगतिकालाःकियद्भिरिति॥एवंलब्धासुभिर्भोदयानंतरंरवेरुदयः॥अत
एवनाक्षत्राघटिकाभिस्तुल्यासुभिरधिकारवेःस्फुटसावनमहोरात्रंभवतितच्चाहोरात्रंचलं॥प्रत्यहमन्यादृक्॥प्रत्य
हंगत्यन्तरात्॥प्रतिमासंराश्युदयान्यत्वाच्च॥यत्पुनर्घटीषष्ट्यामध्यमनक्षत्रतुल्यायुतयासावनंदिनमुच्यते॥तन्मध्य
मं॥यतोब्दांतेयावंतिस्फुटसावनानितावंत्येवमध्यमानिस्युः॥गतीनांमुदायानांचलत्वसदृश्योस्कल्यत्वात्॥तत्कथंनिर्ण
यइतिलिप्तासुमान्सुनिःसंहितोमाहःसावनाहोभवतीतिलल्लादिभिरुक्तंस्यादेतत्॥यदिविषुवन्मंडलेरविःपूर्वतोयातिनहि
विषुवदुत्तरस्यैककलाएकेनासुनोदितेतदारविगतिलिप्तासमासुभिरितिबहुधोच्यते॥तन्नयुक्तं॥रविःक्रांतिवृत्तेनयातितत्र
मेषराशेकलाअष्टादशशतानि॥१८००गगनमधरधङ्चंद्रमिते१८००रसुभिरुद्गच्छति॥अन्यस्यान्यैरितिगतिमकला
नामनुपातेनासवःकर्तुंयुज्यतेएवंसतिस्फुटमहोरात्रंभवति॥यंत्रेरुक्तंतन्मध्यमेव॥एवंवर्षमध्यपर्यंतंस्फुटसावनानि
तावंत्येवमध्यमानिस्युः॥तत्संख्यकाभक्रमतोनिरेकति॥यावंतोभत्रभोगास्तास्तत्संख्यकेकोनासतीसावनाहर्दिनसंख्याभ
वति॥यतोरविःपूर्वतोगच्छन्नेकंभभोगंगतः॥अतस्तत्स्योदयसंख्यैकोनेसुपपद्यते॥ ॥इदानीवर्षमध्येसावनसंख्यामा
ह॥ ॥पंचांगैरामाग्निधृयुःखरामासार्द्धाहृदस्राःकुदिनायमब्दे॥अस्यार्कमासोर्कलवःयदिष्टस्त्रिंशाहृतःसावनमास
एव॥६॥एकस्मिन्सौरवर्षेपंचषष्ट्याभ्यधिकत्रिंशतीमिताःसावनाहर्दिवसाःपंचदशनाडिकाश्चत्रिंशत्पलानिसार्द्धानिहविंश
तिविपलानि॥एषामुपपत्तिर्मध्यगतिर्भाष्येकथितैवहि॥अस्यार्कवर्षस्यद्वादशांशेकेमासाभवंतीतियुक्तं३०सावनमासस्य
सावनानांत्रिंशतैवभवति॥ ॥इदानींचांद्रमासमाह॥कालेनयेनेति॥२ पुनःशशिनंक्रामन्भचक्रेविषं रेणगत्योः॥मा
सःसचांद्रोकथमाःक्रमाःधृ— धव॥३स्तत्कुदि४ नघ्नमाणं॥१॥दर्शांतेकिलशशीरविणायुक्तोभवतितोद्वयधिष्ठ

गत्यागच्छतनभोः॥शशीशीघ्रत्वात्स्वंगसंतरेणयतोयाति॥एवंगच्छतश्चक्रकाला२९५००तुल्यमंतरंयदायतोयातितदारविणा
योगयमेति॥ततोकालयोरंतराळंचांद्रमासः॥तत्प्रमाणमनुपातेन॥चंद्रोर्कयोर्मध्यमगतीज्ञात्वादोसम्यक्सावनवर्षेरुक्तयोर्ग
तेरेणंकंकुदिनंलभ्यतेतदाचक्रकलातुल्येनांतरेणकियंतीत्यनुपातेनचंद्रमासेकुदिनानिलभ्यंतएकोनत्रिंशदेकत्रिंशद्घटि
काःपंचाशत्पलानीसुपपन्नं॥इदानींमध्यधिमासोपपत्तिमाह॥ ॥चांद्रोनसौरेणहृतानुचांद्रादवाप्तसौरैर्दिनैर्दलंचेत्॥
मासेनवेचांद्रमसोधिमासःकल्पेधिकल्पाऽनुपातेनतः॥१०॥सौरान्मासोदृढःस्याल्लघीयान्यस्मात्स्मात्संख्यातेधि
काःस्युः॥चंद्राकल्पेसौरचांद्रांतरेयेमासास्तेस्तेधिमासाःप्रदिष्टाः॥११॥अत्रद्वितीयश्लोकस्यावत्यथमंद्यरव्याते॥सौर
न्मासादेवचोमासोयतोलघुनःकारणात्कल्पेसौरमाससंख्यायाश्चांद्रमाससंख्याधिकाभवति॥यथाधान्यराशिमानेष्ट
सतिकारारमेनःषड्भिनिकाहारमितिरधिकानवतीतिबालैरपिबुध्यते॥यावंतश्चांद्रमासाःकल्पेधिकानवंति तत्संख्याधिमास
संख्यानतेःकल्पिता॥तत्रकियद्भिःसौरैरेकोधिमासोभवतीतियुक्तिरुच्यते॥चांद्रोनसौरेणहृतानुचांद्रादिति॥सौरमास
कुदिनेभ्यश्चांद्रमासकुदिनेशुद्धेधिते शुद्धेघंदिनस्थानेपूर्णे॥अथश्चतुःपंचाशद्घटिकाः॥५४॥सप्तविंशतिपलानिसावय
वानि२७एकस्मिन्सौरमासेदंसौरचांद्रांतरंकुदिनात्मकं॥युगस्यादेरुपर्यंतेकस्मिन्दर्शेनेप्राप्तेएकश्चांद्रमासःपूर्णस्तदनंतरं
चतुः २३ पंचाशद्घटीभिःसावयवाभिमध्यमार्कस्यषष्ठभसंक्रांतिलक्षणोरविमासःपूर्णः॥ततोन्यस्मिन्दर्शेनेद्वौसन्यश्चांद्रमा
सौनः॥ततोदर्शेनाद्युपरित्रिभिरेवघटीभिर्द्विगुणाभिर्मिथुनसंक्रांतिः एवंत्रिगुणचतुर्गुणादिभिःककर्कादिसंक्रांतयोभवंति॥
एवंसंक्रांतिरग्रतोग्रतोयातीतिपुनःदर्शंतंप्राप्नोति॥तदागतश्चांद्रमासेन्यःसौरएकोनोभवति॥यदिसंक्रांतिर्दर्शमतिक्रम्या
गतोयातितदानुपातेनयावंतंसौरानवंतिताबद्भिरेकोधिमासः॥तत्रानुपातः॥यद्येननसौरश्चांद्रांतरेणकुदिनात्मकेभ
कःसौरोमासोनवतितदाचंद्रमासोनःपातिभिःकुदिनैः॥२०॥किंचतत्रतिथ्यात्मकंसूर्यमासःअथचयुगाधिमासेयुगसौरमा

सावनत्वंनेतदेकेनकिमितिफलमेतावंतएवसौरमासाःसावनत्वंने॥एतावद्भिःसौरमासैःसौरैरब्दैःसमसाधिकोभवतिऋतएवाधिमा
सस्यचांद्रत्वंकल्पेपिकल्प्यान्नुपातनोनदृतिसुसमं॥इदानीमवमोपपत्तिमाह॥शशांकमासोनितसावनेन३०विश२०हृताल
ब्धादिनैस्तुचांद्रैः॥रुद्रांशकोनाब्धिरसैर्हृतस्यादृक्षयाहः स्यात्सावनोतश्चयुगेनुपातात॥९॥युगेचांद्राणांसावनानांचारनानां
यदंतरंतान्यवमानानि॥अतएकस्मिन्मासेचांद्रसावनांतरंकुदिनात्मकंनक्षत्रदिवसषष्ट्यंशाष्टाविंशतिघटिकादशपानीयपला
निच॥इदमेकस्मिंश्चांद्रमासेविंशतिध्यात्मकेकुदिनात्मकमवमरवंडंयद्येननविंशद्भिर्दिनैर्लभ्यंतेतदासंपूर्णेनैके
नावमेनकिमितित्रैराशिकेबलच्छेरुद्रांशकोनाब्धिरसैरेकःक्षयाहोलभ्यते॥सचमावनःअरवंडस्यरूपस्यसावनस्यैकाक
ल्यना॥अतोनुपातात्कल्प्यते॥इदानीमधिमासस्यचांद्रत्वमवस्यसावनत्वमवधायाहर्गणात्कल्पगतमानयितुंविलोमविधिना
यान्यवमान्यानीतानियेचाधिमासास्तेषांविशेषमाह॥सौरैरब्दैः साधितास्तासंख्येदधिमासास्तदैवाः॥येचांद्रैरब्दैस्तदासौरास्त
ल्लंघनदृशात्तथा॥१३॥सावनाभ्यवमानिस्युश्चांद्रैरब्दैः साधितानिचेत्॥सावनैरब्दकचारूणितत्संघनदृशात्तथा॥१४॥यथाह
र्गणानयनेसौरैरब्दैश्चांद्रान्साधयितुंयेधिमासाज्ञातीयंतेचांद्राःतत्संघचांद्रैर्यश्चांद्रैरब्दैः सौरान्साधयितुंतदासौरात्तल्लंघन
विसौरैरब्दैश्चांद्रैरब्दैः सावनानिसाधयितुंजवमान्यानीयंतेतदासावनैरब्दैश्चांद्राणिकर्तुमहांसिरुद्रः॥सा
ध्यलंघनंतीत्यर्थः तत्संघनविनदृशात्तत्रभिमतयुगणाद्रवेर्हतादित्यादिनाहर्गणात्कल्पगतमा॥नीतंतदासावनैरवमान्यानि
तानिचांद्राणि॥चंद्रदिनसंख्याधिमासाः साधितास्तेसौधितास्तैश्छेषंतदृशादित्यर्थः॥अधिमासस्यचांद्रत्वेसौरत्वेचाधिमासशेषं
तुल्यमेवस्यात्॥किंत्वेकत्रारविदिनानिस्युरन्यत्रचांद्राणि॥एवमत्रशेषस्यापि॥तुल्यत्वएकत्रचंद्रदिनानिऽन्यत्रकुदिनानिस्यु
रुद्रः॥अधिमासावमशेषयोरिष्टजातिर्लंघकल्पमितिमद्भिश्चंद्रार्कोनयनानिकृतानि॥ततोन्येजडाबालानांपर्यालोचयंतोत्रमंदि
इदानींविशेषप्रश्नाध्याये॥अहर्गणस्यानयनेहर्कमासाश्चेत्रादिचांद्रैर्गणकान्विताःरवेः॥कुतोधिमासावमशेषकेचस्युक्तयः

सावयवोनुपातः॥१२॥इत्यस्यप्रश्नस्योत्तरमाह॥दर्शावधिश्चांद्रमसोहिऽहाःसौरस्तमेऽह्नांत्यवधिर्यतोनः॥दर्शांघ्रिनःसंक्रमका
लतःप्राक्सदैवनिष्पद्यधिमासशेषं॥१३॥दर्शांघ्रितोयातनिथिप्रमाणैःसौरैस्तमेसौरदिवसाःसमेताः॥यतोधिशेषोऽहिनाधि
कान्नित्यंकृतोस्मादधिमासशेषं॥७॥तिथ्यंतसूर्योदयवोस्तमध्यमेदैवनिष्टत्यवमावशेषं॥स्तकृतेनेनोदयकालिकः स्यात्तिथ्यं
तकालेयुगणोन्यथातः॥८॥मध्यममानेनयावत्यमावास्यातदंतेचांद्रमासांतः॥मध्यमार्कस्ययस्मिन्दिनेसंक्रांतिस्तत्रसंक्रां
तिकालेरविमासांतः॥तयोरविचंद्रमासांतयोरंतरेयावंतस्तिथयःसावयवावास्ताऽधिमासशेषतिथयः॥यतःसौरचांद्रांतरम
धिमासाः॥अहर्गणानयनेगतावारवि२गुणास्तेसौरमासाज्ञाता॥तेघुचेत्रादिचांद्रतुल्याःसौरास्तदमासायोज्यंतास्तेसंक्रां
त्यवधेर्ज्ञाताघुविंश२०हृतेघुगततिथितुल्याःसौरास्तदिवसायुक्ताःअतःसौरचांद्रांतरेणाधिकाज्ञातास्तदंतरेऽधिमासशे
षदिनानिसावनैःसौरचांद्रांतरत्वात्॥अतोधिमासशेषदिनान्यन्यः शोध्यानि॥अतोधिमासानयनेनुपातलब्धेरधिमासैर्हीनैः
तैस्तच्छेषदिवसैश्चयुक्ताः सौरांश्चांद्रान्वितुमर्हति॥एवमत्राधिशेषदिनानिक्षेप्याणितत्रक्षोध्यानिऽतः कारणादधिमासशे
षंसकं॥अथावमशेषत्यागकारणमुच्यते॥तिथ्यंताद्दनंतरंयावतीभिर्घटिकाभिःसूर्योदयस्तावंऽवमशेषघटिकाः॥यतश्चांद्र
सावनांतरमवमानि॥यद्यवमशेषंनत्यज्यते॥तदाचैत्रेरवमशेषघटीभिश्चतिथयऊनीक्रियंतेनदातिथ्यंतेसावनाहर्गणोन
वति॥अथचसूर्योदयाद्यधिःसाध्यः॥तिथ्यंताहर्गणोवमशेषघटिभिर्युक्तःसन्नुदयाद्यधिर्भवति॥अथोदयांतरारब्धकर्मो
पपत्तिमाह॥ ॥अहर्गणोमध्यमसावनेनऋतश्चलत्वात्स्फुटसावनस्य॥तदुच्छ्रवेदाउदयांतरारब्धकर्मोद्भवेनोनयुताःफ
लेन॥९॥तंकोदयेस्युर्नऋतास्तथोर्ध्वेर्यतोनरंतश्चलमल्पकंच॥योयमहर्गणआनीतःसमध्यमसावनेनैवकुरुस्फुटसावन
स्यचलत्वात्॥तथाविधेनानुपातेनस्फुटोनायानीर्थः॥युगादेरारभ्यवर्तमानरविवर्षादेःप्राग्यावान्मध्यमसावनस्तावानेवस्फुट
सावनःस्यात्॥किंतु॥रविवर्षादेरूर्ध्वंयावान्मध्यमसावनस्तावान्नस्फुटसावनः॥अतनस्तदुच्छ्रवेदाउदयांतरारब्धकर्मोद्भवे

नोनयुताः संतो लंकेऽर्केऽस्युः ॥ नान्यथा लंकायां नास्करोदये मध्याह्नादयदन्येरुक्तं नदर्शनम् ॥ अथोदयांतरकर्माह ॥ मध्यार्केंदुक्रान्तिसमयोगनिरक्षदेशयोर्ये चमध्यार्केंदुकलासमानाः ॥ २७ ॥ तदंतरयत्स्फुटरविदृग्ज्ञानयुतिदृग्ज्ञानक्षेपगतिघ्नं ॥ स्वं द्युगणाच्चासुनिरासभक्ति
प्राहीनाग्रहाभ्येदसंयोज्यकास्कः ॥ २९ ॥ तदन्यथाऽध्यास्तुनिजोदयेभ्यश्चेद्भुक्तासुघ्नंविहिनंतरासौ ॥ स्वं तयथास्याच्चरकर्मभिश्रं
कर्मग्रहाणामुदयांतरारव्यं ॥ ३० ॥ साध्यमांशेनरावणामेषादेरन्यत्रयेनुक्तारात्रिशयस्तत्संबंधिनोयेनिरक्षोदयासयोगगनभ.
धरपद्भचंशाउत्क्रमादयस्तेषांमेषकंस्वाभुज्यमानराशेर्ये भुक्तभागास्तांस्तदुदयासुभिः संगुण्यत्रिंशता ३० विभज्य लब्धासयोधि
तत्रक्षेप्याः ॥ एवंमध्यार्कभुक्तांशसयोनवंतिभदिनांताद्यैर्यतावत्यस्यालंकेकालेलंकायांमध्यमस्यार्कस्योदयः ॥ तत्कालेऽहि
हाः साध्याः ॥ अथचाहर्गणानयनेसिद्धान्तेमध्यमार्क कलाभिर्नस्वाभ्यकेकालेभदिनांताद्यैर्यज्ञाताः ॥ अनोस्वलंकाला
नांचयदंतरंतेनार्कोदयेनाधिकंतत्तदहर्दलमुदयांतरारव्यंकर्मोच्यते ॥ तेनदयांतरासुभिर्ग्रहगतिंसंगुण्यार्कसचनाहोरात्रासुभि २१६०
र्विभज्यलब्धकलाग्रहस्फुटंकार्याः ॥ यदिकलान्योमवोल्पकास्युः ॥ अ न्यथाधने ॥ यदितुरविदेशोदयेमध्यमार्केभुक्तासत्तानी
यदंकर्मरूपंतदोदयिकानां ॥ ग्रहाणांचरकर्मरूपंस्यात् ॥ यदितुस्फुटार्केभुक्तानसन्स्योदयेयतानीयरूपंतदोदयांतरभुक्तांतस्य
रकर्मोणि ७ त्रिंशत्यापरूपाणिस्युः ॥ तर्हिकथमिदमुदयांतरारव्यमाधनंरूपंतदाह ॥ यतोंतरंनक्षत्रमल्पकंच ॥ वर्षचरघ्नांतुषु
चतुर्घ्नंतरानावस्तन्मध्येघ्नंतस्यस्यवृद्धिस्तथो ॥ इदानीदेशांतरस्वरूपमाह ॥ येनलंकोदयकालिकास्तेदेशांतरणस्वपुरोदय
स्युः ॥ देशांतरंप्रागपरंतथान्यद्धाम्योत्तरंतच्चरसंज्ञमुक्तं ॥ २२ ॥ यउदयांतरकर्मणालंकायामोदयिकाग्रहाज्ञातास्तेदेशांतर
कर्मणास्वपुरोदयिकास्युः ॥ तच्चदेशांतरंद्विविधं ॥ एकंपूर्वापरं ॥ अन्यद्धाम्योत्तरं ॥ तत्तुचरसंज्ञमुक्तं ॥ तत्रनावत्यूर्वापरमाह ॥
यद्भूकोज्जयिनीपुरीपरिगतकुरुक्षेत्रादिदेशान्स्पृशत्सूत्रंमेरुगतंबुधैर्निगदितासामध्यरेखाभुवः ॥ औदीच्यागुदयापरत्रविषयप
श्चाद्विरेखोदयास्यानस्मात्किंचनतदंतरभवंरेखेदृष्टफलंस्फलं ॥ २३ ॥ लंकायामेरुनीयमानारेखोज्जयिनीकुरुक्षेत्रादिपुरा

195
1917

णिसंस्पृशति ॥ सातिसामध्यरेखेत्युच्यते ॥ रेखायांयदाकोदयस्ततः कालात्प्रथममेवपूर्वदेशेनघटिकारेखेदृष्टकालानंतरंपश्चिमदेशे
कोदयः ॥ तदंतरकालस्तदंतरयोर्जनेस्पष्टत्रैराशिकेनघटीपलात्मकेनानुपातेनज्ञायते ॥ यदिस्फुटपरिधियोर्जनेःघटि० घटिकालभ्यतेतदारेख।
स्वपुरयोरंतरयोर्जनैःकिमितिनिजराशिकेनदेशांतरघटिकालभ्यंते ॥ मध्यगतावन्यथाचानीतानाज्ञप्तिभिरनुपातः ॥ यदिघटीषष्ट्या ६०
ग्रहस्यगतिकलालभ्यतेनतदादेशांतरघटीभिः किमिति ॥ अथयोर्जनेरनुपातः ॥ स्फुटपरिधियोर्जनेनगतिः प्राप्यतेतदादेशांतरयो
र्जनेकिमिति ॥ फलकलाः प्राग्वत्तत्संस्कारादावुदयः ॥ पश्चाद्भुक्तंयतस्तत्रारेखोदयानंतरमर्कोदयस्तत्फलपतन्नं ॥ इदानीभूगोलस्फु
टपरिधिप्रदेशंस्फुटतानुपातेनाह ॥ स्वदेशमेर्वंतरयोर्जनैर्यल्लंबांशज्यैर्मेरुगोरःसमंतात् ॥ वृत्तंस्फुटंभपरिधिर्यतः स्यान्त्रिज्या
हतोलंबगुणः कृतोमाहृ ॥ २४ ॥ स्वपुरस्यमेरुगर्भस्थ-रांतरयोर्जनानितावंतिलंबांशजानि ॥ यतोनिरक्षदेशस्वपु
रांतरयोर्जनानिलक्षांशजानि । भागेभ्योयोजनानिचछ्यस्तन्मिलकपपद्यतइत्यर्थः ॥ मेरुबंजेर्योजनैर्मेरुगोरःसमंतात्यद्वृ
त्तमुत्पद्यतेसस्फुरः परिधिः ॥ योमध्यपरिधिः परितःसनिरक्षदेशोपरिस्थंचयतुस्वपुरोपरिस्थनः किंचिन्यूनोभवति ॥ अथवृत्तस्फु
टकर्म ॥ मध्यपरिधेरभीष्टत्रिज्यातुल्यंव्यासार्द्धंकल्प्यते ॥ तस्मिंश्चव्यासार्धेस्वपुरेयावतीलंबज्यातावत्स्फुटपरिधेर्व्यासार्द्ध
मवितुमर्हति ॥ अतस्तेनत्रैराशिकं ॥ यदित्रिज्याव्यासार्द्धमध्यमःपरिधिर्लभ्यतेतदालंबज्यामितेकइतिफलंस्फुटपरिधिरस्फ
पपन्नं ॥ ॥ इतिश्रीभास्करीयेसिद्धांतशिरोमणौगोलाध्यायेमध्यमगतिवासनाध्यायः ॥ ॥ ग्रंथ-७५ ॥ श्रीगणेशायनमः
इदानींगोलंविविक्षुस्तदादौज्योत्पत्तिकथनेकारणमाह ॥ परोयथानंतुभरूर्ध्वनिर्यन्प्रेर्यार्कबद्धोत्रतथैवगोलः ॥ दोःकोटि
जीभानिरसुग्रवक्रुज्योत्पत्तिमेवप्रथमंप्रवक्ष्ये ॥ १ ॥ स्पष्टार्थमिदं ॥ इदानींजीवाक्षेत्रसंस्थानंतावदाह ॥ इष्टत्रिज्यासाभ्युनिर्दो
र्भुजज्याकोटिज्यातद्गविश्लेषमूलं ॥ दोः कोट्यशानांक्रमजेष्टथकृतेत्रिज्याभुद्वकोटिदोरःक्रमज्ये ॥ २ ॥ ज्याचापमध्येखलुयाग
णरूपास्याद्युक्रमज्याचनमेर्वकायाः ॥ वर्गाद्रिमूलेशरवे ११ भागजीवाततःकोटिगुणोपितावान् ॥ ३ ॥ त्रिभज्यकार्द्धंखगुणाद्

लमित्यर्थादुलंबवति॰ अतउक्तंनवति॰ तस्मात्तैः क्रियतइतिहतदोः फलंमध्यरेखदृङ्निष्ठमेकेनचश्लोकेनऊर्ध्वकर्षमुक्त्वा
इदानींकेचिदविस्तरंकुर्वन्त्यान्प्रत्याह॰ पूर्वापरायतनायांतुमिनाऽमरपार्श्वके॥ दर्शयेदुच्यबोधायालिखित्वाऽधःकंसुधीः॥ ना
यापीदंसम्यगस्माभिर्ज्ञायतइतिशिष्यंप्रत्याचार्याह॥ पूर्वापरायतनायामीत्यादिस्पष्टार्थं॰ इदानीकालविलंबेनप्रत्यारणपरं
वाक्यमितिज्ञात्वाशिष्येणपुनःपृष्टसन्नाह॰ दिग्ज्ञानमतींद्रियंयदृषिभिरात्मेवशिष्टादिभिरापर्यवशाद्दृश्यमधनीनींप्रका
श्यंततः॥ नतदृषिकृतग्रंथदुर्जनदुरत्वाराचिरवाधिनास्याद्ग्रायुःसुकृतक्षयोमुनिकृतांसीमामिमामुल्लसतां॥ स्पष्टार्थं॥ इदा
नींविलिख्यऊर्ध्वकमाह॥ मिनज्यकासंमितकर्कटेनकक्षास्रव्यंतेप्रथमंविलिख्य॥ तन्मध्यतोमध्यरवेर्भुक्तिनिघ्नंशमानेन
महीसुतस्य॥ १०॥ कक्षास्रव्यंतेभगणांकितेतद्योऽरवेरोक्रियतोयरेखा॥ कुमध्यमुंगोपरिगाविधेयातिर्यक्कृततोन्यासुधि
याकुमध्ये॥ ११॥ ऊर्ध्वान्मुखींमंत्यफलांतकांचदत्वा कुमध्याद्विलिखेत्तदर्थे॥ विनज्यरेखंप्रतिमंडलाख्यंसाच्छरस्यात्सयरात्र
तीर्यक्॥ १२॥ तुंगोध्वरेखारवलुप्तलग्नात्तोच्चमस्मिन्प्रतिमंडलेषि॥ ततोविलोमंरवलुतुंगभोगंमेषादिरस्मात्सवचरोनुलो
मं॥ १३॥ दृश्यस्तदुर्ध्वांतरमत्रकेंद्रेदोर्ज्यांच्छरेखारवृगयोस्वमध्ये॥ तिर्यक्छरेखारवगयोस्तकोटिः स्वोधीधराबाकुगुणस्तक
तीर्यक्॥ १४॥ मिलेत्तरत्नरपार्श्वेविंदुंकृत्वातस्माद्विंदोस्त्रिआप्रमाणेनकर्कटेनवृत्तंलिखेत्तत्कक्षावृत्तं॥ यस्यग्रहस्योच्चकंवि
लिख्यतेतस्यमध्यनुक्तिपंचदशांशेनतस्मिन्नवबिंदोर्यदृतंक्रियतेसाक्षः॥ १५॥ लंबनोवलनदर्शनार्थमिषंभ्रः॥ अन्यथाविदुरेव
भ्रः॥ कल्प्यते॥ तत्कक्षावृत्तंचकांशकैरंकितेचक्रस्थानेमेषादिंप्रकल्प्यतत्रमान्मध्यमयहमुच्चंचदत्वातदग्रयोश्चिन्हंकार्यंभ
स्युच्चयोरुपरिगतारेखाकार्या॥ स्युच्चरेखा॥ अथरमध्यउच्चरेखाप्रतिमंडलेनतिर्यग्रेखान्याकार्या॥ अथयदृश्यात्यफलज्या
मिश्रंतत्संभ्रमध्याद्युच्चरेखायांदत्वातदग्रचिन्हाच्चित्रयाप्रतिमंडलेनयदृतंविलिख्यतेतत्प्रतिमंडलं॥ तत्राप्रिमेवाच्चरे राम
खाकिंतुतिर्यग्रेखामध्येन्याकार्या॥ प्रतिमंडलमपिचंकांशैरंकितं॥ अथोच्चरेखोपरिनीयमानायचलवृगतिनतचमं प्रतिमंडले १३

स्युच्चंकल्प्यं॥ तस्माद्युच्चराशिभोगान्विलोमतोगणयित्वातदग्रेमेषादिः॥ कल्प्यः॥ ततोग्रहोदेयः॥ तत्रग्रहोच्चयोरंतरंकेंद्रं॥ उच्च
रेखायास्तीर्यग्रहमभिनीरेखादोर्ज्या॥ प्रतिमंडलमध्येयातीर्यग्रेखातद्ग्रहयोरंतरंकोटिज्या॥ सकिलोर्ध्वमूपानयति॥ इदानींफला
नयनेतिकर्तव्यतोपपत्तिमाह॥ मध्यस्थरेखेविलग्नयोर्येनरांतरालंस्वफलस्यजीवा॥ तद्वर्गतः कोटिगुणाद्भगोदोःकर्ष्यादिकेंद्रे
तदधोयतःस्यात्॥ १५॥ ततस्तदैक्यांतरमत्रकोटिर्दोर्ज्याभुजस्तत्फलतियोगमूलं॥ कर्णः कुमध्याग्रतिमंडलस्थरेखांतरेस्पष्टरे
खोहिदृश्यः॥ १६॥ कक्षास्रव्यग्रतेस्पष्टिसूत्रसंफलंचमध्यस्फुटरेखरमध्ये॥ मध्येग्रगेस्पष्टरवेर्गतस्तत्स्थितेस्वंक्रियतेततश्च॥ १७॥ तयोःकक्षाप्रतिवृत्तयोर्मध्यस्थेयेतिर्यग्रेखेतयोरंतरंसर्वत्रांस्वफलज्यातुल्यमेवस्यात्॥ अतोंस्फलज्याद्युपरिप्रति
वृत्तस्यकोटिज्यामृगादेःकेंद्रेनचेति॥ कर्ष्यादोर्ज्यातदग्रः॥ अतःकोटिज्यांस्वलज्ययोर्योगवियोगाभ्यांतो॥ तथासतिकक्षामध्यगति
र्येग्रेखाधः॥ स्फुटकोटिर्भवति॥ कोटिस्तत्कुमध्ययोरंतरंदोर्ज्यासभुजः॥ ततःकोटिवर्गेणकर्णमूलंकर्णइत्युपपन्नं॥ कर्णोनामयहः
कुमध्ययोरंतरसूत्रं॥ तत्सूत्रं॥ कक्षामंडलेयत्रलग्नंतत्रस्फुटग्रहः॥ स्फुटमध्ययोरंतरंफलं॥ तच्चमध्यग्रहात्स्फुटग्रहेधिकेधनमृ
णंक्रियतेइत्युपपन्नं॥ एवंमंदफलेनमंदस्फुटः॥ शीघ्रफलेनःस्फुटस्यात्॥ ॥ इदानींमंदस्फुटमध्यमंप्रकल्प्यशीघ्रफलं
यत्साध्यतेनतदुपपत्तिमाह॥ ॥मध्योहिमंदफलेनमंडलेस्वेमंदस्फुटोभवतिमंडलेच॥ भ्रमत्यतश्चंचलकर्णहतमंदस्फुटोमध्यकर्ण
णःप्रकल्प्यः॥ १८॥ मंदकर्मपूर्वंकंशीघ्रकर्मेत्यादिस्पष्टार्थं॥ ॥इदानींभुक्त्युपपत्तिमाह॥ भ्रमन्ग्रहःस्वेप्रतिमंडलेभ्रमिःसयत्र
कक्षावलयेविलोक्यते॥ स्फुटोहितत्रास्यफलोपपत्तयेप्रकल्पितंतुंगमिहाचसूरिभिः॥ १९॥ यस्मात्स्वदेशाःप्रतिमंडलस्यैहूरभुवस्त
स्यकृतोच्चसंज्ञा॥ सोपिप्रदेशश्चलतीतितस्मात्स्वकल्पितातुंगगतिर्गतिज्ञैः॥ २०॥ उच्चाद्भृगुद्भातरितंचनीचंमध्यः स्वनीचोच्च
समोयदास्यात्॥ कक्षास्थमध्योपरिकर्णसूत्रयावान्स्फुटोमध्यसमःस्तदानीं॥ २१॥ उच्चदेशाःक्रमेणचलितस्यफलप्रसूतिर्दृश्य
ते॥ तत्कुंगंकल्पितं॥ शेषंस्पष्टार्थं॥ मध्यगतिचासनायाचसविस्तरमुक्तं॥ ॥इदानीमन्यदाह॥ उच्चस्थितोव्योमचरःसुदूरेनीच

1949
1913

स्थितस्यान्निकेंदधरित्र्याः ॥ अतोणुबिंबः पृथुलश्चमातिनानोन्नतथासन्नसुदूरवर्ती ॥ २२ ॥ स्पष्टार्थं ॥ इदानीमन्यदृक्तुल्यकारमाह ॥ उक्तामेषाप्रतिवृत्तभंग्यायुक्तेः पृथक्त्रोतुरसंभ्रमार्थं ॥ स्पष्टीकृतेस्मात्पुनरन्यथाहं नीचोच्चवृत्तस्यचवक्ष्मिभंग्या ॥ २३ इहकिलस्पष्टीकरणस्ययुक्तिः प्रतिमंडलभंग्यामयोक्ता ॥ अथनीचवनीचोच्चवृत्तभंग्यावक्ष्मि ॥ इदानींतांभंगीमाह ॥ ॥ कक्षास्थ मध्यग्रहचिन्नतोथवृत्तलिखेदंत्यफलज्यया यत ॥ नीचोच्चमंडलंरचयेच्छरेखांकुमध्यतोमध्यखगोपरिस्थां ॥ २४ ॥ कुमध्यतोदूरतरे प्रदेशेरेखायुतेतुंगमितप्रकल्प्यं ॥ नीचंत थामन्नतरेथतीर्यक्नीचोच्चमध्येरचयेच्छरेखां ॥ २५ ॥ नीचोच्चवृत्तेभगणांकितेस्मिन्मांदेविलोमानि नकेंद्रगत्या ॥ शैघ्र्येनुलोमंभ्रमतिस्वतुंगादारभ्यमध्यंयुचरोहियस्मात् ॥ २६ ॥ अतोयथोक्तंमदुशीघ्रकेंद्रं देयंनिजोच्चायुचरस्यतस्मे ॥ दोर्ज्यैक्यरेखावधिखेचरतः स्यान्निर्यक्कुर्यात्खरेखावधिकोटिजीवा ॥ २७ ॥ प्राग्वत्कक्षावृत्तंचकोणं २९ किंवृत्तखातत्रमध्यमंग्रहंरत्नाग्रहचिन्नंत्यफलज्याप्रमाणेनाग्रंनिरेखत ॥ तन्नीचोच्चवृत्तं ॥ अथभूमध्याद्भ्रोफेरगतारेखा किंचिद्धोकार्या ॥ सानीचोच्चरेखा ॥ नीचोच्चवृत्तेभमेहरंतरेप्रदेशेरेखायुतमुच्चंप्रकल्प्यं ॥ आसन्नरेखायुतंनीचं ॥ नीचोच्चरेखा चिन्हाभ्यांमध्यमुत्थायान्तिर्यग्रेरेखामध्येकार्था ॥ तस्मिन्वृत्तेकेंद्रगत्योच्चस्थानारभ्यमध्यग्रहोन्यमति ॥ मांदेविलोमं ॥ शैघ्र्येनुलोमं अतः कारणान्मंदकेंद्रमनुलोमं ॥ शीघ्रकेंद्रमनुलोमं ॥ तत्रभेग्रहः ॥ अत्रापिग्रहोच्चरेखांतरदोर्ज्या ॥ ग्रहांतिर्यग्रेरेखयो रंतरंकोटिर्जा ॥ इदानीकर्णानयनंफलंचाह ॥ येकेंद्रदोः कोटिफलेहृतेतेतेनोच्चवृत्तेभुजकोटिजीवे ॥ त्रिज्योर्ध्वतः कोटिफलं मृगादौकर्कादिकेंद्रेतरधोयतस्यात् ॥ २८ ॥ अतस्तदेक्यांतरमत्रकोटिर्दोर्दोःफलंहृ ग्रहमध्यसूत्रंकर्णोथमध्यग्रहकर्ण मध्येफलंधनर्णंतद्दिोक्तवच्च ॥ २९ ॥ पूर्वार्धंसुगमं ॥ कक्षावृत्तेभ्यासार्धंकिलत्रिज्या ॥ त्रिज्याग्राद्युपरिकोटिफलंयतोमृगादौ केंद्रंभवति ॥ कर्कादौतुतदधः ॥ अतस्तदेक्यांतरमुदाकोटिः ॥ तस्मिन्व्यस्तेभुजफलमेवबाहुः ॥ भग्रहांतरंकर्णः ॥ दोः कोटि वर्गैक्यपदंमितिप्रसिद्धं ॥ अत्रापिमाग्वत्कक्षावृत्तेकर्णसूत्रसमेग्रहः ॥ स्फुटमध्ययोरंतरफलमित्यादि ॥ इतिनीचोच्चवृत्तभंगिः ॥

201
1917

इदानींमिश्रभंगीमाह ॥ मंदोच्चनीचाग्रयुतिमंडलेषाकुरोनुलोमंनिजकेंद्रगत्या ॥ शीघ्राद्विलोमंभ्रमतीचभानिविलंबितः पृष्ठतएवयस्मा त् ॥ २० ॥ नीचोच्चवृत्तेपुनरन्यथातेतस्यानुलोमप्रतिलोमयाने ॥ एकागतिःसाप्रतिभानमन्यत्पाठेः फलार्थंपरिकल्पितंतत् ॥ २१ भंगीहयंचेद्भिवतंविमिश्रंवृत्तद्वयेष्वत्रयथोदितस्तः ॥ नीचोच्चवृत्तप्रतिवृत्तयोगेभवत्यचश्चंयुचरस्तदानीं ॥ २२ ॥ यथाभपंतेलि कपंचमध्येकापरत्रभोगोन्यमतोविलोमं ॥ नीचोच्चवृत्तभ्रमणंतथान्यस्यानुगच्छतोपिप्रतिमंडलेन ॥ २३ ॥ ग्रहः पूर्वगत्याप्रतिमं डलेनभ्रमतियदेत्रीचोच्चवृत्तंतत्रा ग्रहेणकेफलार्थंकल्पितं ॥ तत्रप्रतिमंडलगतेर्विलोमंग्रहोगच्छन्नुद्वयप्रतिभाति ० कथं तत्रविलोमगतिः प्रतिभाति ० तत्रदृष्टांतः ॥ यथातेलिकपंत्रेतीलपीडनार्थंऊर्ध्वंकाष्ठंप्रक्षिप्यते ० तस्ययथागोभ्रमाद्विपरीतोभ्रमः तत्रगोः किलासव्यंभ्रमति ० तद्वर्ध्वकाष्ठंतथाभ्राम्यमाणमपिस्वांगेसव्यंभ्रममुत्पादयति ॥ एवंनीचोच्चवृत्तेभ्रमणंविपरीतमिवप्रति भाति ० शीघ्रस्यस्पष्टार्थं ० इतिमिश्रभंगिः ॥ इदानींमंदशीघ्रकर्मैक्येनस्पष्टत्वकारणमाह ० मध्यगत्यात्वकक्षाख्यवृत्तेभ्रमन्मंदनीचोच्च वृत्तस्यमध्यंयतः सदृतोशीघ्रनीचोच्चमध्यंतथाशीघ्रनिचोच्चवृत्तेस्फुटः खेचरः ॥ शीघ्रनीचोच्चवृत्तस्यमध्यस्थितिंज्ञातुमा दौवृत्तं कर्ममंदंतत्तः ॥ खेबोधायशेषंमिथः संश्रितेमंदशैघ्र्यहितेनासवृत्तेसाधिते ॥ २५ ॥ नीचोच्चवृत्तभंगिपर्यालोचनेर्थे वृषण्वमतीतिस्पष्टार्थेइदं ॥ इदानींमंदकर्मणिकर्णः किन्नवृत्तइत्याशंक्याउत्तरमाह ० स्वल्पांतरत्वान्मृदुकर्मणाहकर्णः वृ तोनेतिचदंतिकेचित ० त्रिज्योवृतः कर्णगुणः वृतोपिकर्णेस्फुटः स्यात्परिधिर्यतोत्र ० २६ तेनाघतुल्यंफलमेनितस्मात्कर्णः वृ तोनेतिचकेचिदूचुः ॥ नाशंकनीयंनचलेकिमित्थंयतोविचित्राफलवासनात्र ॥ २७ ॥ इहकर्णेनयफलमानीयतेतदेवसमीची नं ० यन्मंदकर्मणिकर्णोनवृत्तस्तत्स्वल्पत्वात्तत्त्वात ० मंदफलानीहस्वल्पानि भवंतितदंतरंचातिस्वल्पंइतिकेषांचित्सक्षः ॥ अस्व गुणोत्रकोरणमाह ० त्रिज्यावृतः कर्णपरिधिगुणइत्यादिमंदकर्मणिमंदकर्णतुल्येनव्यासार्धेनयवृत्तमुत्पद्यते ० तत्किलमंडलं ० न नुग्रहोगच्छति ० योमंदः परिधिः पदपरिवृतःत्रिज्यापरिणितः ॥ अतोसौकर्णव्यासार्धेपरिणाम्यतेयदित्रिज्यावृत्तेयंपरिधिः तदा

कर्णश्चेत्कुटिलः अत्रपरिधेः कर्णोगुणस्त्रिज्याहरूपंस्फुटपरिधिस्तेनदोर्ज्यागुण्याभांशै३६०र्भाज्या॰ ततः त्रिज्ययागुण्याकर्णेन भाज्या॰ एवंत्रिज्यातुल्ययोः कर्णतुल्ययोश्चगुणहरयोरुक्तत्वान्नाशंकृतमतिपर्वफलतुल्यमेवफलमागतमितिब्रह्ममतं अथयद्यवंपरिधेः कर्णेनस्फुटत्वंतर्हिकिंशीघ्रकर्मणिनकृतमित्याशंक्यांचतुर्वेदाह॰ ब्रह्मगुप्तेनान्येषांप्रतरणपरमुक्तमिति तदसत्॰ चलेकर्मणीकिंकिन्नकृतमितिनाशंकनीयं॰ यतः फलबासनाविच्छिन्ना॰ शुक्रेस्यान्यथापरिधेः स्फुटत्वंभोमस्यान्यथात थाकिन्नबुधारीनामितिनाशंक्य॰ अनोब्रह्मोक्तिरत्रसुंदरा॰ इदानीमनकर्मबासनामाह॰ प्राक्पश्चात्प्रतिमंडुस्थरवचरंदृष्टाकुम ध्यस्थितः कक्षायांस्वलुथत्रपश्यतिननंनोनत्रभएष्टगः॥ मध्यान्नेतुकुमध्यदृष्टगनरोतुल्यंयतः पश्यतःतेनोक्तंनकर्मलंबनवि धोयायुक्तिरचापिसा॰ २६॥ सुगममिदं॰ इदानीगतिफलाभावस्थानमाह॰ कक्षामध्यगतीर्यग्रेखाप्रतिहतसंपाते॥ मध्येचगति स्थापरंफलंतत्रखेटस्य॰ २९ कक्षामध्येयातिर्यग्रेखातस्येः प्रतिमंडुस्यचयः संपातः तत्रमध्येचगतिस्थाग्गतिफलाभावा त्॰ तत्रग्रहस्यपरमंफलंस्यादतत्रैवगतिफलाभावेनभवितव्यं॰ यतोयत्रनस्वस्तनग्रहयोरंतरंगतिः फलयोरंतरगतिफलंग्रह स्यगतेर्वाफलाभावस्थानमेवधनर्णसंधिः॥ यत्पुनर्लल्लोक्तंमध्येचगतिःस्याच्छनिहृत्ययोगगुरुचेरतितद्दूषनं॰ नहिशनह यर्योगेग्रहस्यफरमंफलं॥ इदानीग्रहस्यवक्रत्वंछेद्यकेयथाशीघ्रंदृश्यतेतदर्थमाह॰ वंशोद्भवाभिः प्रतिमंडलाद्यंकृत्वाशलाका भिरिंदंयथोक्तं॰ प्रचाल्यवुर्गंस्वचरंचगत्याचक्रादिसर्वंस्वलुदर्शयेद्वाकु॰ ॥४०॥ वंशशलाकाभिश्छेद्यकंकृत्वातत्राद्यनस्फुट ग्रहस्थानंचचिन्हइत्याहतीयदिनउच्चग्रहंचोच्चवशान्मंदादीश्चप्रचाल्यान्यत्स्फुटग्रहस्थानचिह्नं॰ तत्सर्वंचिन्हाद्यदृष्ट नरसदावक्रगतिर्ज्ञेया॥ इदानींकेंद्रसंज्ञार्थंस्फुटकक्षांचाह॰ वृत्तस्यमध्यंकिलकेंद्रमुक्तंकेंद्रंग्रहोंऽतरमुच्यतस्तः यतोंतरंता वतितुगदेशान्नीचोच्चवृत्तस्यसदैवकेंद्रं॥ ४१॥ ग्रहस्यकक्षाचलकर्णनिघ्नस्फुराकवेद्व्यासदलेनभक्ता॥ तद्व्यासखंडोनमि तः कुमध्यात्सभाम्यतेहिग्रहहानिलेन॥ ४२॥ इतिग्रहमंडलेनसहसंयोगे॥ श्लोकद्वयमपिसुगमं॰ इदानीं सुजांतरगुर्मोपपत्तिम्

203
1913

ह॰ मध्यगाकोंदयात्प्राक्स्फुटयाकोंदयस्यार्कणेनतत्कालस्थियनोनंतरं॰ तेनभास्वत्स्फुटलोकासुजानंकक्षयः स्वंफलंस्फुटंक्रियुक्तंग्रहे॥ ४३॥स्फु टार्थं॥ स्फुटगतेरुक्तत्वात्॰ इदानीकेंद्रसंज्ञोपसंहारेणगणकप्रज्ञावर्णमन्नाह॰ येदर्भगर्भाग्रधियो॰ तेषांस्याद्वेद्यकार्थः परमाणुरू पः॥ येन्येजडाः कुंठधियश्चतेषांस्यादिंद्रवज्राहतपक्षयुग्मः॥ इंद्रवज्राछंदश्चस चितंशेषंस्पष्टार्थंइतिश्रीमद्देवरोपाध्यायसुतनास्कराचार्यविरचितेसिद्धांतशिरोमणौगोलाध्यायेवासनाभाष्येमिनाक्षरेछेद्यका धिकारः॥ ॥अत्रग्रंथसंख्या२५२॥ श्रीगणेशायनमः॥ इदानींगोलबंधाधिकारणमाह॥ सुसरलबंशशलाकाबलयैः लक्ष्णै: सचक्रभागांकैः रचयेद्गोलंगोलविशेषज्ञेचानल्पेनपुणागणकः स्पष्टार्थं॰ इदानींगोलबंधमाह॰ कृत्वादोर्ध्वयथिमिश्चतरुजामध्यौ सूत्रनांतनोयद्दिमध्यगतांविधायशिथिलांपृथ्वीमपृथ्वीबहिः॥ बध्नीयाद्ध्रुवशीतभानुभृगुजार्कीभानांदृढानोलास्तल रिनः स्थैर्योचनलिकासंस्थोरवद्गोलको॥ २॥ सारदारुमयीयष्टीकृत्वातदर्धस्थानेनचभ्रोतांपृथिवींसूक्ष्मांशिथिलांचविधा यतस्याबहिश्चंद्रादीनांगोलान्यक्षासहदृढंबध्नीयात्॰ तेषांबहिर्नलिकासंस्थोरवद्गोलाविशेषसाधारण्येनोक्तं॥ इदानींस विशेषमाह॥ पूर्वापरंविरचयेत्सममंडलाख्यंयाम्योत्तरंचविदिशोर्बलयद्वयंच॥ ऊर्ध्वाधएवमिहवृत्तचतुष्कमेतदृश्यक्षितिर्यगपरं क्षितिजंतदर्धं॥ ३॥ एकंपूर्वापरं॥ अन्यद्याम्योत्तरं॥ तथाकोणवृत्तद्वयं॥ इदंवृत्तचतुष्टयमूर्ध्वाधोरूपमावेष्यतदर्द्धयहृतंनि बध्यतेनक्षितिजंवृत्तं॥ अत्रयाम्योत्तरवृत्तेउत्तरक्षितिजादुपरिपलांतशांतरेएकंक्षितिचिन्हंकार्यं॥ दक्षिणतिजादधोन्यत्॥ इदा नींमुन्मंडलमाह॥ पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्बलग्नंयाम्येध्रुवेदर्शलग्नंवैः क्षितिजादधस्थे॥ सौम्येकुजादुपरिलोक्षलग्नेवैध्रुवेवत उन्मंडलंदिनदिशोः स्वयरहेकारी॥ ४॥ समवृत्तक्षितिजयोर्यैपूर्वापरोसंपातोतयोर्ध्रुवश्चिन्हयोश्चसूत्रंयन्निबध्यतेतदु न्मंडसंज्ञं॥ दिनरात्र्योर्वीक्षयोतद्दृशेनभवतः॥ इदानींविषुवन्मंडलमाह॥ पूर्वापरवृत्तिकयोर्बिलग्नंरवस्वस्तिकादक्षिणनोक्ष भागैः॥ अधश्चैरुन्नतैरंकितंचषष्ट्यावनाडीवलयंविधदध्यात्॥ ५॥ तयोरेवपूर्वापरसंपातयोर्लग्नंतथाम्योत्तरवृत्तेरवस्वस्ति

कारक्षिणतोधः स्वस्तिकादुत्तरतोक्षांशांतरेयद्दृग्नंनिबध्यतेतद्दृग्वृत्तं॥३इदानीदृग्मंडलमाह॥ ॥ऊर्ध्वोधरस्वस्तिकाकीलयुग्मेघोतंस्रुवंदृग्वलयंनतदेशः॥कृत्वापरिभ्राम्यवृत्तंत्रनेयंग्रहोगतिर्यत्रमत्र॥५॥स्वस्वस्तिकेचाथःस्वस्तिकेचानतःकिलोकृत्वानयोःघोतंस्रुवंदृग्वलयंकार्यं॥ननुध्रुवकृतेभ्यःकिंचिन्न्यूनंकार्यं॥यथारवगोलानर्भमति॥यदेकएवग्रहस्तदेकमेवदृग्वलयं॥योयोग्रहोयत्रयत्रवर्ततेतत्स्थानस्योपरीदमेवपरिभ्राम्यविन्यस्यदृग्ज्यांशंक्रादिकंदर्शनीयं॥अथवाएथक्कृत्यगोदृग्मंडलानिकारयेत्॥तथाहस्वंविक्षिप्तलग्नस्यतद्वृत्तक्षेपमंडलं॥ ॥अथविशेषमाह॥क्षेयंतदेवाखिलखेचराणांएथक्कृत्यथक्कृत्वास्वयेतथोर्ध्वे॥दृग्मंडलंविक्षिप्तलग्नकस्यदृक्क्षेपवृत्तास्यमिदंवदंति॥७॥अस्यार्थोव्याख्यातएव॥इदानीमेवंखगोलमुत्क्रांत्यगोलमाह॥बध्वाखगोलेनन्नलिकाहृयंचध्रुवहृयेतन्नलिकास्थमेव॥बहिःखगोलाद्धीधीमान्दृग्गोलमेवंखसुवक्ष्यमाणं॥८॥भगोलवृत्तेःसहितःखगोलोदृग्गोलसंज्ञोपविमंडलोघेः॥हिगोलजातंखलुदृश्यतेत्रक्षेत्रंहिदृग्गोलमतोबुधैरिति॥९॥तस्मिन्खगोलेक्रवचिन्न्योनलिकाहृयंबध्वातन्नलिकाधारमेवखगोलाद्बहिरंगुलत्रयं॥नरेंद्रगोलंनचयेत्॥कथितेःखगोलवृत्तेःक्रांतिविमंडलाद्येयोनिबध्यतेसदृग्गोलः॥कथमस्यदृग्गोलसंज्ञेतिसदर्थमाह॥हिगोलजातमित्यादि॥यतोयाकुज्यासमरांकाद्यक्षक्षेत्राणिहिगोलजातानिभगोलवृत्तेःखगोलमिलितस्तान्युत्पद्यंते॥भिन्नगोलबंधेसम्यङ्नोपलक्ष्यंतइतिदृग्गोलरूपतः॥इतिखगोलदृग्गोलौ॥इदानींभगोलबंधमाह॥याम्योत्तरक्षितिजवृत्तस्वदृङ्विदध्याद्धारणयुगलध्रुवयष्टिवद्वृं॥षष्यंकमत्रसममंडलवलनीयंनाड्याह्वयंचविधुवद्वलयंतदेव॥९०॥यथाखखगोलेक्षितिजंयाम्योत्तरंचतदाकारमाधारवलनद्वयंध्रुवयष्टिवद्वृंकृत्वातदुपर्यन्यूनतीयंसममंडलाकारंघटीषष्ट्याचांकितंकार्यं॥तन्नाडीवलनंविधुवद्वृंतदेव॥इदानीक्रांतिवलनमाह॥क्रांतिवृत्तंविधेयंगृहांकंसमलग्नभानुश्चभार्द्धकुभाभानुतः॥९क्रांतिपातःप्रतीपंतथाप्रस्फुरारवेटयाश्चस्थानकान्यंकयेत्॥९१॥अथान्यनलग्नमाणमेवएथक्कृत्वंकृत्वातच्चमेषादीषट्कल्प्यद्वादशराशयोंकाः॥ततक्रांतिवलनसं

क्षेप राम्
१६

205
1917

स्कं॥तस्मिन्खेतरविम्बमिति॥तथारवेर्भादीनांतरभस्राच्च॥तथातत्रक्रांतिपातोमेषादेर्विलोमंभ्रमति॥तथाग्रहाणांविक्षेपपाताःघस्फुटाविलोमंभ्रमंति॥अतःक्रांतिपातादीनांस्थानानिनतांशकानि॥इदानींक्रांतिवृत्तस्यनिवेशमाह॥क्रांतिपातेचपाताद्भयङ्भांतरेनाडिकावृत्तलग्नंविदध्यादिदं॥पातनःप्राक्क्षेमेसृभागे२५दग्दक्षिणेतेभ्यभागेर्विभागेपरे॥९२॥क्रांतिपातविन्हानषड्भांतरेन्यच्चिन्हंकार्यं॥तेचिन्हेनाडीवलनसंसक्तेकृत्वापातचिन्हाद्यत्रस्त्रिभेतरेनाडीवलनाङ्गचतुर्विंशत्यो२४नरोयथाभवति॥अपरविभागेतरविभंतरेदक्षिणतश्चयथानवतिंतथाबध्नीयात्॥इदानींविमंडलमाह॥नाडिकामंडलेक्रांतिवृत्तंयथाक्रांतिवृत्तेनतथाक्षेपवृत्तेनसंतत्॥क्षेपवृत्तंतुराश्यंकितंतत्रचक्षेपपातेषुचिन्हानिकृत्वोक्तवत्॥९३॥क्रांतिवृत्तस्यविक्षेपवृत्तस्यचक्षेपपातेसषड्भंचकृत्वायुतं॥क्षेपपातायतःषष्ठतश्चत्रिभेक्षेपभोगःस्फुटःसोम्ययाम्येन्यसेत्॥९४॥शीघ्रकर्णेनभक्रास्त्रिभआगुणास्युःपरक्षेपभागाग्रहाणांस्फुटाः॥क्षेपवृत्तानिषण्णांविदध्याएथक्कृत्वास्वस्वनेत्रमंतीदुपूर्वाग्रहाः॥९५॥यथाक्रांतिवृत्तंपृथक्कृत्वनमंबिमंडलमपिराश्यंकितंपृथक्कृत्वातत्रमेषादेर्व्यस्तंस्फुटंक्षेपपातंदत्वाग्रेचिन्हंकार्यं॥अथक्रांतिवृत्तस्याबिमंडलंबिमंडलवृत्तस्यचक्षेपपातचिन्हयोःसंपातंकृत्वाषड्भांतरेन्यंबसंपातंकृत्वाक्षेपपातायतस्त्रिभेनेतरेक्रांतिवृत्ताद्उत्तरतःस्फुटेःक्षेपभागैःषष्ठतश्चबिभेतरेतरेबभोगैर्दक्षिणतःस्थिरंकृत्वाबिमंडलेनिवेशनीयं॥अथपदिनायेविक्षेपभागास्तेत्रिज्यागुणाःशीघ्रकर्णेनभक्ताःस्फुटाक्षेपाअत्रानुपातः॥यदिकर्णाग्रेएतावंतस्तदात्रिज्यायेकियंतइति॥यतोनगोलेत्रिज्यैवव्यासार्धं॥एवंचंद्रादीनांषट्बिमंडलानिकार्याणि॥स्वस्वबिमंडलेग्रहान्भ्रमंतीति॥इदानींक्रांतिविक्षेपंचाह॥नाडिकामंडलान्निर्यगायामःक्रांतिवृत्तावधिःक्रांतिवृत्ताच्चरः॥क्षेपवृत्तावधिस्तिर्यगेवंस्फुटोनाडिकावलनेवंतरोक्षेपमः९८॥क्रांतिवृत्तेयत्स्फुटग्रहस्थानंतस्यनाडिकावलनान्निर्यगंतरंसाक्रांतिः॥अथबिमंडलस्थग्रहस्यानंतस्यक्रांतिवृत्ताधोनिर्यगंतरंसक्षेपः॥अथबिमंडलस्थग्रहस्यनाडिकावलनान्निर्यगंतरंसास्फुटाक्रांतिः॥इदानींक्रांतिपातमाह॥विधुचक्रांतिवलययोर्यःसंपातिःक्रांतिपातःस्यात्॥तद्भगणाःसौराःकाव्यलाःअयुतघ्न

207
1917

रूपं ॥ अथ यद्दृङ्मंडलतत्रस्फुटोग्रहः ॥ तत्स्फुटयातयोगोहविक्षेपकेंद्रं अतः स्फुटपातस्थाने संपातं कृत्वा ततस्त्विमेतरस्फुटाक्षेतेः
परमविक्षेपांशैः प्राग्वदुत्तरदक्षिणेन्यून्यस्तं॰ तथान्यस्तेविमंडलेस्फुटग्रहस्थानेविक्षेपः स्फुटविक्षेपेणगणितागतेनतुल्यो दृश्य
तेनान्यथेत्यर्थः इदानीग्रहगोलविशेषमाह॰ ग्रहस्यगोलेकथितापमंडलंप्रकल्प्यकक्षावलयंयथोदितं ॥ २५ ॥ तिर्यग्यशीघ्रप्रति
वृत्तमस्मिन्विमंडलंतत्स्थितेः शरांशैः ॥ मध्येऽपातोद्युसदांत्रभश्चोस्वशीघ्रकेंद्रेणयुतस्फुटेयः ॥ २६ ॥ नगोलेयेनावद्भगोलः प्रक
ल्प्य॰ तत्रस्फुटाक्षेणपातात्ग्रहस्थाधिकारस्मिन्नपातोस्फुटोस्तश्चलकेंद्रयुक्तोवित्रभमंदस्फुटेनशीघ्रोच्चंशीघ्रकेंद्रपातेक्षेपमृत
स्त्रभमंदः ॥ अथयस्तिरंतग्रहगोलेन्योनिबध्यतेतदानत्रयथोक्तंविधुचंद्रनक्षत्रतारकाश्चनक्षत्रकक्षावलंचत्रकल्पनत्रयेण
द्यकोक्तविधिनाशीघ्रप्रतिमंडलंबध्वात्रग्रहविमंडलेगणितागतंमेषादिविलोमगणयित्वात्रक्रिनंकार्यंऊर्ध्वाधश्चिन्यासार्द्धेने
यान्यहृतंराश्यंकविमंडलाख्यंकृत्वात्रापिमेषादेर्व्यस्तंपातात्रग्रहिनंकृत्वाग्रहविमंडलेषुपातचिन्हं प्रथमंसंपातंतोभा
र्द्धेनरचद्वितीयंसंपातंकृत्वापातादयतः एवंनश्चक्रविक्षेपपरमविक्षेपांशैः पश्चिमेः प्रतिरेतादुत्तरेदक्षिणाक्रविमंडलंविन्यस्यं॰ तत्रमं
दस्फुटगत्यापारमार्थिकोग्रहोभ्रमति॰ अतोमेषादेरनुलोममंदस्फुटेविमंडलेदृश्यः सनत्रार्थः प्रतिमंडलाद्यावतांतरेणविक्षिप्त
स्तावान्तत्प्रदेशेविक्षेपः ॥ यतोयतसंपातस्थेग्रहविक्षेपाद्यावत्रिभेतरेपरमोविक्षेपोमध्येनुपातेनऊनोयतसंपातग्रहयोरंतरंतत्संत
रंपातग्रहयोगस्फुटभाचति॰ पातस्यविलोमगत्वात्॰ सयोगः शरार्धकेंद्रंदिक्त्रिज्यातुल्यपाकेंद्रंजयापरमः शरतदाभीष्टपाकज्ञा
फलंप्रतिमंडलविमंडलेषे ॥ स्तीर्यगत्वात्॰ तरंस्यात्विमंडलस्थग्रहाद्भमध्यगंसत्रंतद्ग्रहांतरंसचशीघ्रकर्णः यस्मिन्मध्यात्कर्णा
ग्रयेनावान्विक्षेपः तदाक्षिज्यात्रैराशिकंयत्रराशिकं ॥ आद्यस्त्रिज्याहतोद्वितीयगुणः ॥ तुल्यत्वात्तयोर्नाशस्फुटेकेंद्रज्यापा
परमशरगुणायाः कर्णेहरः फलंकक्षास्फुटसत्रयोस्तीर्यगंतरंसः स्फुटः शरस्यात्॰ इदानीमहोरात्रमाह॰ इक्षितक्रांतितुल्येंतरे
सर्वतोनाडिकास्यात्अहोरात्रवृत्तहृयं॰ तत्रबध्यघटीनांचषष्ट्याकेयदस्यविक्षेपखंडंद्युजीवामता॰ त्र्यनाडिकृतात्तरेदक्षिणतो

रामू १६

209
1913

वासर्वत्रस्फुटक्रांतितुल्येंतरेयद्वृत्तंनिबध्यतेतदहोरात्रवृत्तं॰ तेनचवृत्तेनतस्मिन्क्षितिजेरविस्त्रभवतीत्यर्थः तस्यवृत्तस्यग्रासार्द्धंद्युज्या॰ इदानीम
न्यदाह॰ अथकक्ष्यामेषाद्याः अनुलोमंक्रांतिपातांकात्॰ एषांमेदीनांद्युरात्रवृत्तानिबध्नीयात्॰ ॥ २९ ॥ नाडीवृत्तोभयतस्त्रीणित्रीणिक्रि
णिकामोत्क्रमंतानि॰ क्रांतिद्यातांकादारभ्यविंशतांभागैः अन्यान्यक्षाद्विप्रकल्प्यतदग्रेषूक्तवृत्तेनयदहोरात्रवृत्तानिबध्नीयात्॰ तानि
वृत्तनाडीवृत्तस्योभयतस्त्रीणित्रीणिभवंति॰ तान्येवक्रमोत्क्रमतः सायनांशाद्दृश्यराशीनां ॥ इदानीनतस्यापसंहारमाह॰ एषभगोलः क
थितः खेचरगोलयमेवविद्धेयः ॥ २८ ॥ अत्रापमंडलेवास्तूदयाधोरेखश्चनस्येव ॥ शन्यादीनांकक्षाबध्नीयादूर्ध्वनाभजलाभा ॥ २७ ॥
बध्वाभगोलमेवंयस्यांयस्थिरखगोलनलिकांतः ॥ पश्चिमपूर्वमयंतयस्याधारेस्थिरेरवहगगोलो ॥ २० ॥ यथायंभगोलोबहुस्तथैवग्र
हगोलऋषिबध्नीयाः ॥ किंतुतेषांछेद्यकमतस्त्वालयितुनायातीतिबहिस्थमेवदर्शनीयं ॥ अथवाभगोलेयदयमसंकुलंतस्यास्तन्नि
बंधेः सूत्राधारेबध्वाशेनैश्चरादीनांकक्षादर्शनीयाः ॥ एवंविधंभगोलंयस्मादृङ्बध्वायस्मग्रयोः प्रोतेननलिकाहृयेनबहिःखहगो
लोहृत्वागोलेत्रमणंदर्शयेत् ॥ ॥ इतिश्रीभास्कराचार्यविरचितेसिद्धांतशिरोमणौवासनाभाष्येगोलाध्यायेगोलबंधोवंषष्ठः ॥ ग्रंथ १८७
॥ श्रीगणेशायनमः ॥ अथत्रिप्रश्नवासना ॥ तत्रादौचरस्थानमाह ॥ उन्मंडलक्ष्मावलयांतरालेद्युरात्रवृत्तेचरखंडकालः ॥ तत्रात्रकुज्ञा
चरसिंजिनीस्याव्यासार्धवृत्तेपरिणामितासा ॥ ९ ॥ क्षितिजोन्मंडलयोर्मध्येहोरात्रवृत्तेयावान्कालस्तत्रचरखंडं ॥ तत्रोन्मंडलाद्भमवतः
श्चरतुल्यंतरेचिन्हंकृत्वातयोर्नाडीवृत्तसूत्रस्याईंकुज्या ॥ सैवत्रिज्याहतापरिणतास्वदृक्चरज्यास्याद्दिक्साधनेत्रिप्रश्नेव्याख्यातं ॥ इदानीं
लंकास्वदेशार्कोदययोरंतरंचरकालमाह ॥ निरक्षदेशेक्षितिजात्रवृत्तमुन्मंडलंतत्तज्जगुरन्यदेशे ॥ स्वस्वेकुजेर्कस्यसमुद्गमोस्मा
च्चरार्धमर्कोदयोयोस्तमध्ये ॥ २ ॥ स्पष्टार्थं ॥ इदानींचरफलस्यधनर्णवासनामाह ॥ आदोस्वदेशेथनिरक्षदेशेसूर्योदयोत्यल्पमयो
न्यथातः ॥ रूणंग्रहेस्माद्उदयेस्वमस्मेफलंचरोखंरविसोम्यगोले ॥ ३ ॥ याम्येविलोमंखलुतत्रयस्माद्उन्मंडलंस्वक्षितिजादधस्तात् ॥ ना
ड्यारयाउत्तरयाम्यनागोगोलस्यतावुत्तरयाम्यगोले ॥ ४ ॥ सुगमंपूर्ववाख्यातंच ॥ ३१ ॥ इदानींदिनदिशोर्लघुत्वेमहत्वेकारणमाह ॥ अ

तश्चसोम्येदिवसोमहान्स्यात्तदाचिरेघुर्यस्यमतश्चयाम्ये॥युरात्रइतेक्षितिजादधस्तेरात्रिर्यतःस्याद्दिनमानमूर्ध्वे॥९॥सदासमखं
द्युनिशोर्नरक्षेनोन्मंडलंतच्चकुजाद्यनोन्मत॥क्षितिजादुपरिस्थेहोरात्रवृत्तखंडेयावान्कालः॥तावान्दिवसः॥यावानधस्थेतावा
न्रात्रिरितिसुगमं॥इदानींविशेषमाह॥षट्षष्टिभागाद्यधिकापलांशायचायनाभ्यस्यपरोविशेषः॥५॥लंबाधिकाक्रांतिरुद्
क्क्रयावतावर्हनंसंततमेवनत्र॥यावच्चयाम्यांसततंतमस्तावतश्चमेरोसततंसमार्द्धं॥७॥यद्देशेषड्भैरधिकाः॥९९॥पलांशाः त
त्रायंविशेषः॥अर्कस्योत्तरक्रांतिर्यावत्कालंलंबाधिकानवतिस्तावत्कालंसततंदिनमेव॥याम्याक्रांतियावत्सततंरात्रिरेव॥तद्यथा
यत्रकिलसप्तभिःपलांशास्तत्रलंबोविंशतिः॥तत्रदेशेविषुवद्वृत्तंदक्षिणक्षितिजादुपरिभागविंशत्योत्तरक्षितिजादधश्चभवति॥यदा
रवेरुत्तरक्रांतिर्भागाविंशतिः॥तदाततोदक्षिणक्षितिजेरविबिंबमर्धोदितंभवत्यामध्यान्हेदक्षिणक्षितिजादुपरियाम्योत्तरमंडलेभाग
चत्वारिंशतोऽन्तरितंभवति॥तदात्रिंशद्घटिकादिनदलं॥ततोदिनषष्टिः॥९०॥रात्रिःशून्यं॥ततोद्वितीयदिनेउत्तरक्रांतिर्विंशत्यधि
कत्वाद्विषुवत्तरक्षितिजंनस्पृशति॥एवंप्रतिपर्यायंपरमक्रांतिंयावदुपरिउपरिभ्रमति॥एवंमिथुनांते क्षउत्तरक्षितिजादुपरिभाग
चतुष्टयंयाति॥पुनस्तेनैवक्रमेणावरोहति॥विंशतिभागाक्रांतियावत्॥यावत्तत्रत्यरविसंततदृश्यतेतावद्दिनमेवऊनेषवयुक्त्या
दक्षिणगोलेक्षितिजादधस्तेसंततंरात्रिरिति॥अतएवमेरोसंततंषण्मासंदिनं॥इदानींमेरुस्थानमाह॥विषुवद्वृत्तेषुसदाक्षितिजल
मितंतथाचैदेत्सानांउत्तरयाम्यैकमेरोर्ऊर्ध्वगतोध्रुवोयत्तस्तेषां॥६॥उत्तरगोलेजाक्षितिजादूर्ध्वेपरितोभ्रमंतमादित्यं॥सव्यं
वदशाःसततंपश्यंत्यसुराऊसव्यगंयाम्ये॥९॥स्पष्टार्थं॥इदानींदिनरात्रिस्वरूपेपितृदिनंचाह॥दिनंदिनेशस्यनोत्तरदर्शनंत
मीतमोर्कंतुरदर्शनेसति॥कुरुष्वगानांद्युनिशंयथान्एणांतथापितॄणांशशिरुग्बासिनां॥९॥स्पष्टार्थं॥इदानींसंहतोक्तस्यामिधा
यमाह॥दिनंसुराणामयनंयदुत्तरंनिशोतरंसांविकैःप्रकीर्तितं॥दिनोन्मुखेर्केदिनमेवतन्मतंनिशातथातत्करुकीर्तनायतत्॥
११॥इहांतमारोहतियैःक्रमेणतेरेवरतेरवरोहतीनः॥यत्रेक्षतेप्रथमंसदैवस्तत्रेक्षतेन्त्यंविलोक्यतेकिं॥१२॥सांहितिकानां

211
1917

चेदमिप्रायस्तहिमेषादेरूर्ध्वंमिथुनांतंयावद्यैरंतैरारोहणंकुर्वन्विवक्षितेस्तैरेवपुनरवरोहणंकुर्वन्किंनदृश्यतेऽपितुदृश्यतएवातस्तद
सत्॥इदानींपितृदिनस्वरूपस्यादिकालानाह॥विधुर्ध्वभागेयदिनेरवेर्मतःस्वधासुधादीधितिमामनंति॥पश्यंतितेकीनजमस्तकोर्ध्वदेशेयतोस्माव्यदलंतदेषां॥१३॥नार्दीतरत्वान्विधोरधस्थंतस्मान्निशीथःस्वलुपोर्णमास्यां॥रूक्षेरविःपक्षदलेत्युदेतिशु
क्लेमलर्थतएवसिद्धं॥१४॥स्पष्टार्थं॥अथब्रह्मदिनोपपत्तिमाह॥यदंतरुगतोहरिणःक्षितेःसततमाप्रलयंरविमीते॥भवति
तावदयंशशिनश्चतुर्युगसहस्रयुगंयुनिशंविधेः॥१५॥हरस्थितत्वाद्यदलंरविंपश्यति॥दिनांतेरव्यादीनुपसंहृत्यशंतइत्यर्थः
॥इदानीमुदयासनमाह॥योहिप्रदेशोपममंडलस्थितिर्यस्थितोयस्करुदेतितथास्तं॥सोल्पेनकालेनयऊर्ध्वसंस्थोनल्पेनतस्मादुदयान
तुल्यः॥९०॥उडुक्षये मास्यनलाग्रगाद्याःस्वस्वापमेनापिनिरक्षदेशेयाम्याक्षतस्तेतिनतत्समाताउदेतिकालेनततोल्पकेन॥९७॥
कर्कादयःसौम्यनताहियत्तेयांतियाम्याक्षवशादृजुत्वं॥कालेनतस्माद्बहुनोदयेनतेनैरखंचरखंडमेव॥९८॥विषुवद्दोरात्रवृ
त्तानिलंकायांसमपश्चिमभागानिराशिबलयंतुमकारोपरमक्रांत्याविषुवन्मंडलाद्दक्षिणतोमिथुनांताउत्तरतोलग्नमतस्तिरश्चिनो
नत्वापिमेषःस्वक्रांत्यामहत्यातिरश्चीनउदेत्यतोल्पकालोदयःस्वभलदल्पघातःस्तस्माल्लिंकविदधिककालः॥मिथुनस्तदल्पयाम्यक्र
कालः॥एवंनिरक्षेपिनसमाउदयाः॥अथयेमकरादयोयाम्येननतास्तेयाम्यक्षवशादतिनताउडुखं तिस्वदेशेनोत्पत्तिकालोदयाः॥
येतुकर्कादयास्वस्वक्रांत्यासौम्येननतास्तेयाम्याक्षवशादृजुत्वंगताउदयंति॥अतश्चिरकालोदयाः॥लंकास्वदेशोदययोरंतरेस्वंच
रखंडमेवभवति॥यतस्तल्लिप्तिजयोरंतरालेचरं॥अथचरखंडैरुनाधिकखंगोलस्त्रमणेपरियथाप्रतीयतेतथाह॥भचक्रषादास्ति
थिनाडिकाभिःस्वकुसमुदयंतिनिरक्षदेशेचकार्द्धमार्द्धंचतथाहतीयंसर्वत्रपूर्णाग्निमितामिरेव॥९९॥मेषादिमिथुनांतोनाडीभिस्तिथि
मितामिरुदेति लग्नतिकुजेदयस्थेप्रथमंनवांशमिश्वरोनाभिः॥२०॥कन्यांताद्यनुषोतस्तिथिमितनाडीभिरुदेत्यलग्नेतिकुजेचोर्ध्व
स्थेपश्चात्तामिश्वराव्याभिः॥२१॥तद्दिनेस्त्रिंशद्भिःकन्यांचोषासपांतोवा॥चरखंडैरुनाढ्यास्तेनतनिरक्षोदयाःस्वदेशेस्फुटाः॥२२

क्षितिजेत्तरंकृत्वागोलंभ्रमयन्प्रदर्शयेत्सर्वं॥उन्मनुक्तंचान्यच्छिष्याणांबोधजननार्थं॥२२॥उदयवासनास्फुटीकरणंतथाप्य
कथितेनच॥इहतुमेषादिक्षितिजेकृत्वागोलंभ्रमयन्क्रमेणयदुक्तंवक्ष्यमाणंचसर्वंदर्शयेत्॥तत्रसर्वंदर्शनमित्यर्थः॥अथास्तम
यानाह॥योन्युदेतिसमयेनयेनतत्समेनसमुपयातिनेनच॥राशिरूर्ध्वमपमंडलंकुजादर्धमेवसनतंयतस्थितं॥२४॥योराशि
र्येनकालेनान्युदेतिनेनतत्समसमोस्तंयाति॥२५॥येमेषादीनामुदयास्तेतुलादीनामस्तमयाः॥येतुलादीनामुदयास्तेमेषादीनामस्तम
याइत्यर्थः॥यतोपरक्षितिजादुपर्यर्धमेवभवति॥अर्धमधश्चअतोराशयोदयमस्तमयंचगच्छन्तास्तुल्यकालंतोपपद्यते॥
इदानींविशेषमाह॥यत्रलंबज्जलवाजिनोनकान्तत्रनोदयवराधमुक्तवत्॥नान्यसंस्थितिरन्यथादिनंयेनेनेषविषयोन्नेगोच
रः॥२६॥यस्मिन्देशेपदृष्टिनागाधिकःपलस्तत्रकेचनराशयःसदोदयाःकेचनसदास्तमिताः॥केचनयांनाद्गच्छंति॥अथस्त
त्रयथाकथितास्तथोदयानभवंति॥यावत्सदादितोरविस्तावदहोरात्रवृत्तंक्षितिजंनस्पृशति॥अहोरात्रवृत्तक्षितिजोन्मंडलयो
रंतरंहिचरं॥अतस्तत्रकुजाद्यावरज्यदिक्कमसत्॥शेषंस्पष्टार्थं॥इदानींलंबशब्दव्युत्पत्त्योदयास्तमध्यग्रहस्थानान्याह॥यत्रत्व
ग्नषमंडलंकुजेतद्भूरात्रार्धमिहमुच्यते॥पश्चिमपश्चिमकुजेस्तलग्नकंमध्यलग्नमितरद्विणोत्तरे॥स्पष्टार्थं॥अथलग्नार्थमर्क
स्यतात्कालिकाकरणवासनामाह॥लग्नार्थमिष्टघटिकायदिसावनास्तात्कालिकार्ककरणेनसमेयुरार्क्ष्यः॥आर्क्षोदयाहि
सदृशीभ्यइहापनेयास्तात्कालिकत्वमिहनक्रियतेयदार्क्ष्यः॥२७॥ननुलग्नकरणार्थंयाइष्टघटिकास्ताःसावनाउतनाक्षत्रायदि
सावनास्तर्हिनाक्षत्राउदयाःकथंविसदृशास्तान्योविशोध्याः॥अतस्तान्निर्नाक्षत्रानिर्नयितव्यं॥तथाभोग्यकालसाधनार्थं
मर्कस्तात्कालिकःकृतः॥यतउदयावधिरिष्टघटिकास्तथार्कोदयानामंतरमेवराशेर्भोग्यांशात्क्रमेणोद्गच्छंति॥अतऔदयिकार्क
स्यभोग्यंगृहीत्वायुज्यते॥नतात्कालिकार्कस्य॥तथाचतीसर्थमुदाहरणं॥यत्रकिलपंचांगुलाविषुवतीतत्रमेषादिर्गेर्कस्फुटमहो
रात्रंचतुर्भ्यस्त्रिंशद्भिरधिकाःषष्टिघटिकाः॥४४॥अथोदयानंतरमहोरात्रंसमेकाले॥८।१४॥यावत्तात्कालिकार्को

213
1917

लग्नंसाध्यतेतावदधिकंस्यात्समं॥यावदौदयिकाक्रियतेतावत्सममेव॥अथतोन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रतीतेयुक्तिस्तत्रार्कतात्कालि
कीकरणमयुक्तमिवप्रतिभाति॥अतएवोक्तं॥लग्नार्थमिष्टघटिकाइत्यादि॥अत्रेष्टघटिकाःसावनास्तावदाचार्यैरंगीकृतास्ता
सांनाक्षत्रत्वंकार्यंतच्चेदं॥यथाप्रागुक्तं॥साहोरात्रसंबंधिन्योयागतिकलास्ताःस्वोदयासुभिःसंगुण्यराशिकलाभिर्विभज्य॥
फलासुभिरधिकाःसावनतुल्यानाक्षत्राःषष्टिघटिकास्ताः॥अहोरात्रेतानाक्षत्राण्यक्षाः॥एवमिष्टघटीसंबंधिन्योयागतिकलाः
स्वोदयासुभिःसंगुण्यराशिकलाभिर्विभज्यफलासवस्तास्विष्टघटिकासुसावनासुप्रक्षेप्याःएवंनाक्षत्राण्यक्षाः॥ततऔदयिकार्क
स्यभोग्यासवःसाध्याः॥एवंसत्याचार्येणलाघवार्थमिष्टघटीसंबंधिन्योगतिकलाअर्केप्रक्षिप्ताःततोभोग्यासवस्तेऔदयिकार्क
भोग्यासुन्यूनाजातास्तेयावद्भिरिष्टघटीभ्यःशोध्यंतेतावताइष्टघटिकाऊनसुभिरधिकाःऊनाःस्युः॥एवंतासांसावनोनांनाक्षत्रीक
रणार्थमर्कस्यतात्कालिककरणमुपपन्नं॥यद्येवंकिंवासनामंगीकृत्यनाक्षत्रीकरणप्रयासेनकिमुनाक्षत्राएवनागीकृताः॥सत्य
मुच्यते॥अत्रविप्रश्नेछायार्थंग्रहाणांसावनमेवोदितंग्राह्यं॥तद्यथा॥इष्टकालेसाहोरात्रवृत्तेयत्रग्रहःस्थितोयत्रचक्षितिज
संगस्तयोरंतरेयावंतोघटीविनाडीगास्तावंतःसवनानाद्यः॥तद्विक्षेपविभागात्मिकाः॥अथवादायाकाणेयत्रस्थितोग्रह
आसीत्तत्कुजमध्येयावत्तत्सावसोनाक्षत्राः॥तास्तत्कालविभात्मिकाः॥यथापौर्णमासीकरणेचंद्रस्यासकृद्दृष्टिनोदितानाडिका
नाक्षत्रयार्थंनयुज्यंते॥यतुकैश्चिच्छायार्थंऽसकृद्दृष्टिनाज्ञानीतास्तदसत्॥अतएववक्ष्यति॥चंद्रग्रहार्थमसकृद्दृष्टिनोदितंयेके
श्चित्कृतंनरबलुसन्नदासावनत्वात्॥ज्ञानातियोननिपुणंसंगोत्थनस्यतंत्रकरणव्यसनंवृथानहिति॥छायाक्षेत्रत्वात्सावनाभिरेव
साध्या॥अयमर्थस्त्रिप्रश्नेव्याख्यातएव॥एतत्सायनघटीप्रसंगात्कुनायमपिसावनाऽंगीकृतास्त्वित्यर्थः॥इदानींदेशविशेषेण
राशीन्सरोहितानुदितान्नुदितांश्चाह॥अंशयुङ्नरसाः॥६।२०॥कर्कांशकायनतत्रविषयेकदाचन॥दृश्यतेनमकरोनकार्मुकंकिंचि
त्कर्किमिथुनोसदोदितौ॥२८॥यत्रसांघ्रिगजवाजिसंमिता॥७।८।२९॥तत्रवृश्चिकचतुष्टयंनच॥दृश्यतेयदृषभाश्चतुष्टयंसर्वदा

समुद्दिष्टंचरुच्यते॥२९॥ यत्रनेष्टमनतिःपलांशकास्तत्रकांचनगिरोकदाचन॥दृश्यतेनसरलेतुरूढिकंसवदासमुद्दिष्टंक्रियादि
कं॥ अथमर्थस्त्रिप्रश्नेलंबाधिकाक्रांतिरुदक्कुजयावनावहिर्नतनमेचनत्वेत्यादिनासम्यक्कथितएव॥यत्रक्रांतिक्रांतितु
ल्योर्लंबस्तत्रैवपलांशाः॥५९।२९॥तत्रधनुर्मकरोक्षितिजादधस्थावेवभ्रमतः॥कर्कमिथुनाउपर्येव॥यत्रतुलांतक्रांतितुल्योर्ल
बस्त्रांशसमानिः॥षोडशकाक्रांतिरधिकाः ७।८।९ पलांशाःतत्रक्रांतिकादित्वतुष्टयंक्षितिजादधोदृष्टभादिकमुपरि॥एवंमेरोरुभव
तिः॥९० पलांशाः॥तत्रतुलादिषट्कमधोमेषादिकमुपरीतिसर्वनगोलेभ्रामितेदृश्यते॥इदानींश्लोकोक्तस्यदृश्यादृश्यत्वस्यलक्षण
स्यदूषणमाह॥राशेर्यस्यनिरक्षेजोदयसमाःस्वीयाश्चरार्द्धासवोदृश्यस्तत्रसदासराशिरितियन्मिथ्युक्तिरुक्तोदितं॥यत्रयंरस
षड्भकांश९९विषयेसर्वेष्वमीसर्वदादृश्यास्युर्युगवज्रशेदृश्यघटीसाम्याद्दसतनथा॥३१॥एकोहित्रि॥९।३।२॥ राशिनांचरण्यधो
धः संशोध्यतानिचरखंजानिराशिनांदृश्यकुदृश्यकुस्वचरार्धानिचोच्यंते॥ यस्यचस्वचरार्धसमानिरक्षविषयोदृश्यासवःगगनभू
धरषड्भचंद्राद्यादयोयत्रदृश्येसराशिस्तत्रदेशेसदादृश्यतदसत्रकोयुक्तिः॥अन्यथादृश्यादृश्यइतिसर्वयुक्तिश्चन्यमुक्तं॥य
त्रैवंनहितत्रषट्कृतिः पलांशास्तत्रसर्वेषांचरोदयास्तसाम्यंवर्ततेनसर्वदायुगपद्दृश्यत्वंस्यात्॥युगपत्सर्वेषांमुदादृश्यत्वंमेरावपि
नघटतेकिंत्वन्यत्रांतस्तदसत्॥ ॥इदानीमन्यदूषणमाह॥षष्टषष्टिः९९ सदलाश्चरा॥ यत्रभवायस्मिन्नतस्मिन्धनुर्नक्र
स्यापिनदृश्यिकोनचघटः॥एवंदृश्योयत्रचादृश्यस्यातियात्सदाविलपितं॥ लल्लेनगोलेनिजेगोलज्ञानिलल्लबुद्धि
ताः केनोच्यतेहतुना॥३२॥अत्रभंशयुङ्नरसाद्रलादिभिर्भवितव्यं॥९९७९ एषांस्थानेएते९७९२ त्रिभिस्त्रिभिरंशैरूनाः केन
हेतुनालल्लेनस्वगोलेपठिताः॥हेतुफलं२९९९ उच्यतां॥३३॥ तथानहितेषांराशीनांनिरक्षोदयस्यजानिचरखंजानि॥तत्रच
राद्धान्यधिकानिगणंते॥चरउन्नतांशास्त्रिज्याकृतिघ्नकलाग॥अतएवश्लोकोक्तिर्दुष्टइत्यर्थः॥ ॥अथालंबज्ञानमाह॥ ॥
यंत्रेवधविनाभ्रुवोन्नतिर्यानतिश्चनवनोत्क्रमंबकोतोन्नमाहिधुवदन्यहृद्भलेमेप्यवान्ननममुन्ननालवाः॥३३॥चक्रकर्षं

215
1917

वेणयहवेधवद्ध्रुवंविधेयं॥तत्रयत्रनेर्म्यांयेउन्नतांशास्तेक्षांशाः येचनतास्तेलंबनांशाः॥अथवाविषुवद्दिनाद्ध्रुवेयेकस्यनतोन्नतांशास्ते
क्षलंबांशाइतियुक्तियुक्तं॥इदानींशंकानयनवासनांसंक्षिप्तामाह॥उन्नतंद्युनिशमंडलेकुजात्सावनंद्युनिविधोर्हिनज्जका॥तीर्थ
गक्षवशनोक्षफर्णवेष्टदकोनतुनरः सलंबवत्॥३४॥अस्य वा...सनाविप्रश्नेकथितोव॥ ॥इदानीकेषांचिद्दूषणमाह॥चंद्रप्र
भार्थमसकृद्विधिनोदितंयत्केश्चिक्रुतैरचलुनसन्नदसावनत्वात्॥जानंतियेनिपुणंगणितंसगोलंतेषांहितंचकरणव्यसनं
श्रमेण॥३५॥स्पष्टार्थपूर्वव्याख्यातंच॥ ॥इदानींशंकुस्थानमाह॥ ॥दृक्क्षितिजोन्नतनागगमध्यनोनताः॥
शंकुरुन्नलवज्यकाभवेद्भग्गुणश्चनतभागसंजिनी॥३६॥नास्करेत्रसममंडलोपगेयोनरः सममशंकुरुच्यते॥कोणशंकुरि
तिकोणरूपगेमध्यशंकुरितिदक्षिणोत्तरे॥३७॥कुट्टगालांकुदलेनहीनंदृङ्नतोन्नतोन्नतोधीरवचरस्यदृश्यं॥कुज्ञिन्नलिप्तानुरतोवि
शोध्याः स्वलुप्तिनिघ्नंशमिताःप्रभार्थी॥३८॥दृङ्नतोन्नक्षितिजादुपरिग्रहापर्यंतंयेंशास्तेउन्नताः खमध्यादधस्तेननताः॥उन्नतांश॥
नांज्याशंकुः॥नतांशानांज्यादृज्ज्या॥शंकुः कुज्ञिन्नलिप्ताभिरूनः कार्यः दृक्कुर्भूदलेनोज्झितत्वात्॥अयमर्थोग्रहणाधिकारेव्या
ख्यातएव॥इदानीमग्राभुज्यास्तत्रंचाह॥क्ष्माजेद्युनात्रसममंडलमध्यभागजीवाग्रकाभवतिभूवैपराशयोः सा॥अन्यग्रा
ययोः पगुणमत्रनिघ्नमत्रंयनहृद्विगणकोदयास्तत्रं॥३९॥ सूत्राद्विधाशंकुतयमाशंयाम्यांगतंहिद्युनिशंकुजोर्ध्वं॥
अधश्चसौम्यांनिशिसौम्यमस्मात्सद्युक्तियुक्तंनतलंनिरुक्तं॥४०॥सौम्याग्रकाग्रांन्नतलंहियाम्यंयाम्याग्रकाग्रात्सुनरेवभा
स्यं॥तदंतरैक्यंसमरत्नखेदमध्यांशजीवांभुविबाहुमाहुः॥४१॥दृज्ज्यांशुनिंचानथयोस्तकोटिपूर्वापरांवर्गवियोगमूलं॥
क्षितिनेस्वाहोशत्रसंपातयोर्बद्दंसूत्रंतदुदयास्तसूत्रं॥ग्रहःस्थानालंबशंकुः॥तस्यतलमुदयास्तसूत्राद्दक्षिणतोभवति॥यतः
क्षितिजादुपरिदक्षिणतोहोराचरतंगतं॥अधस्तुतरतोगतंमतोनिश्युत्तरेतलं॥अथभुजउच्यते॥उत्तरगोलेयोन्नतांशतलं
याम्यमतस्तेनोनाग्राबाहुर्भवति॥बाहुर्नामशंकुग्राग्यपरयोरंतरं॥यदाग्राशंकुतलाद्दृग्नतंतदानयोनंदक्षिणंशंकुतलंबाहुःस्या

त्॥ एवंसमश्चतप्रवेशादुपरि॥ दक्षिणगोलेत्वग्रादक्षिणाशंकुतलंचदक्षिणंतत्रयोगेक्रांतेर्बाहुः स्यात्॥ रविसममंडलयोरंतरां
शानांज्याबाहुः॥ तत्रयाहग्ज्यासकर्णः॥ तयोर्वर्गांतरपदंपूर्वापराकोटिः॥ ॥३ इदानीमक्षक्षेत्राण्याह॥ क्षेत्राणि वक्ष्ये समसंस
वृत्तिसंक्षेपतोक्षप्रभवाणिचातः॥ ४२॥ भुजोपमः कोटिगुणोयुजीवाकर्णस्त्रिभज्यात्रिभुजेपमोत्थे॥ मधादिजीवाः श्रुतयोप
रक्षेतत्रभूमिजकांतिगुणाभुजास्युः॥ ४३॥ तत्कोटयः स्वस्वनिशारव्यनिशारव्यरक्षेत्रव्यासार्धरक्षेत्रपरिणामितानां॥ चापेषुतासाम
सवस्थितायेतधीविश्रुद्दाउदग्यानिरक्षे॥ ४४॥ स्पष्टार्थं॥ एषामुपपत्तिः स्पष्टाधिकारदर्शितैव॥ ॥अथाक्षक्षेत्राण्याह॥ भुजो
क्षनाकोटिरनागुलोनाकर्णोक्षकर्णस्त्रिभुजंयथेदं॥ तथाक्षलंबोभुजकोटिरूपोत्रिज्याश्रुतिर्दक्षिणसौम्यरक्षे॥ ४५॥ उन्मंड
लेप्राग्गपरास्फुरत्क्रांतिज्यकाकोटिरथद्युरात्रे॥ कुज्याभुजोप्राक्षितिजेचकर्णः क्षेत्रंतथेदंत्रिभुजंप्रसिद्धं॥ ४६॥ अज्ञयोभु
जः स्वेसमनाचकोटिर्द्युरात्रकेतद्धृतिरत्रकर्णः॥ भुजोपमज्यासमनाचकर्णः कुज्योनितानद्धृतिरत्रकोटिः॥ ४७॥ उद्धृतनादोर
पमःश्रुतिः स्यादयादिरत्रंखलुतत्रकोटिः॥ उद्धृतनाकोटिरथाग्रकाग्ररत्रंभुजस्तद्भवणःक्षितिजा॥ ४८॥ कोटिर्नरः बाकुत
लंचबाहुः खदृश्रुतिस्त्र्यस्रसहस्रमत्रं॥ उत्पाद्यसंधः स्फुटगोलवेद्यैः छायाशास्त्रंप्रतिपादनीयं॥ ॥अथक्षेपज्ञानोपा
यतंत्रेवदर्शिता॥ ॥इतिश्रीभास्करीयेसिद्धांतशिरोमणौवासनाभाष्येमितक्षेत्रगोलाध्यायेत्रिप्रश्नवासनाध्यायःसमा
प्तः॥ अत्रग्रंथः॥१९०॥ श्रीगणेशायनमः॥ अथग्रहणवासना॥ चंद्रार्कग्रहणयोस्पर्शमोक्षचंद्रशृंगस्थयस्यापपत्तिमाह॥
पश्चाद्भागाज्जलदवधः संस्थितोमेत्यचंद्रश्छादयत्यात्ममत्र्या॥ पृश्चात्यशोहारिशतांमुक्ति
रस्यातएवक्वापिछिन्नःक्वचिदपिहितोनैपकक्षांतरत्वात्॥ १॥ अर्कादधश्चंद्रकक्षा॥ यथामेघोधस्थः॥ पश्चाद्भागादागत्य
रविंछादयति॥ एवंचंद्रोपिशीघ्रत्वात्पश्चाद्भागादागत्यरविंछादयति॥ ततःपश्चात्स्वशीनिःसरतिचंद्रेपूर्वतोमोक्षोरवेःअत
एवकक्षाभेदात्क्वचिदर्कः छन्नोदृश्यतेक्वचिदेवनछिन्नः यथाद्यधःस्थेमेघेकश्चिद्विहंगोदृश्यतेकेश्चित्प्रदेशांतरस्थैर्नदृश्यते॥

217
1917

श्रीमद्दिनज्योतिर्विदाघधं॥ भविम्बतिस्रपनयोजनकर्णनिघ्नीभव्यासहीनरविमंडलयोजनाघ्ना॥ सप्तभिभाभवतिमध्यमयोजनानिवेद
ष्टाघनस्वलोचनसंमितानि॥ २२॥ भव्यासहीनरविबंधनिदुकर्णाहिनंभास्करकर्णभक्तं॥ भविम्बतिर्लब्धफलेनहीनाभवेत्कुभाभि
स्तनरिदुभोगी॥ ॥५
इदानीमनतिलंबनयोःकारणमाह॥ पर्वांतिकंनतमुदुपतिछन्नमेवप्रपश्येद्भूमध्यस्थोनतुवस्तमतीष्टनिष्टस्तदानीं॥ तद्दृक्सू
त्राद्विमरुचिरथोल्लंबितोर्कग्रहेहः कक्षाभेदादिहरक्वलुनतिर्लंबनंचोपपन्नं॥ २॥ समकलकालेभ्रमालग्नतिभ्रगांकेयतस्तया
भ्रमनं॥ सर्वेपश्यंतिसमंसमकक्षत्वान्नलंबनावनवती॥ ३॥ पूर्वाभिमुखोगच्छन्कुछायांतर्यतःशशीविशति॥ तेनप्राक्प्र
ग्रहणंपश्चान्मोक्षोस्यनिःसरतः॥ ४॥ भानोर्बिंबंपृथ्वीलघुरतोभ्रमास्यग्राभवति॥ दीर्घत्वेनचंद्रकक्षा
मतीत्यदूरंगता॥ तेदृश्यमनुपातात्साध्यते॥ चंद्रकक्षाप्रदेशेभ्रमाबिंबंचेतिसर्वंग्रहणघटितपादितमेव॥ इदानीमर्ककनिर्णय
माह॥ छादकःपृथुतरस्तनोर्विधोरर्धखंडिततनोर्विषाणयोः॥ कुंठनात्वमहती स्थितिर्यतोलक्ष्यतेहरिणलक्षणग्रहे॥ ७॥
अर्धखंडिततनोर्विषाणयोस्तीक्ष्णताभवतितीक्ष्णदीधितेः॥ स्यात्स्थितिर्लघुरतोलघुःपृथक्छादकोदिनकृतोवगम्यते॥ ८॥
दिग्देशकालायरणादिनेहान्नच्छादकोराहुरितिब्रुवंति॥ यन्मानिनःकेवलगोलविद्यास्तत्संहितावेदपुराणबाह्यं॥ ९॥ राहुः
कुभामंडलगःशशांकंशशांकगश्छादयतीनबिंबं॥ तन्मोमयःशंभुवरप्रसादात्सर्वागमानामविरुद्धमेतत्॥ १०॥ अर्कश्छादकाच्चंद्र
छादकःपृथुतरोवगम्यतेकुतः यतोर्ध्वखंडिततस्येहविषाणयोः कुंठतादृश्यते॥ स्थितिश्चमहती॥ अर्कस्यपुनरर्धखंडिततस्यती

क्षणताविषाणयोः स्थितिश्चलघ्वी॥एतत्कारणदृग्ज्यान्यथानुपपत्यार्कस्य स्वादकोन्यः सचलघुः एवंरवीद्दोर्नेष्टादकोराकुरिनिवदं
ति॥कुतःदिग्देशकालावस्थाविशेषादिभेदात्॥एकस्यप्राक्क्षयार्धः अन्यस्यपश्चादुदयः क्वापिग्रहणमस्तिक्वापिनास्तिक्वाप्यदर्शनाद
ग्रहनः क्वापिएष्टनः॥अतोराकुरुक्तंनग्रहणं॥नहिवहवोराहवः॥एवंकेचनवदंति॥केवलगोलविद्यास्तदभिमानिनश्च॥इदं
संहितावेदपुराणवाक्यं॥यतः संहितासुराकुरष्टमोग्रहः॥स्वर्भानुर्हवाआसुरिः सूर्यंतमसाविव्याधेतिमाध्यंदिनीश्रुतेः॥सर्वेगणा
समंतोयंसर्वेअत्रसमाहिताः॥सर्वेरश्मिसमंदानंराकुरस्तेदिवाकरेइत्यादिपुराणवाक्यानि॥अतोविरुद्धमुच्यतेराकुरनियतग
तिस्तमोमयोब्रह्मवरदानात्॥मूलेप्रविश्यचंद्रंछादयति॥चंद्रंप्रविश्यरविंछादयतीतिसर्वेषामानमविरुद्धं॥इदानीतेलंबनाव
नतीकुतोहेतोःकुतश्चितेकुदलेनसाध्यतेऽस्यप्रश्नस्योत्तरमाह॥यतः क्वद्वीकृतोदृष्टाचंद्रंपश्यतिलंबितं॥साध्यतेकुदलेनातोलंब
नंचनतिस्तथा॥९९॥स्पष्टार्थमिदं॥इदानींबालावबोधार्थंस्वयंकृतप्रकारेणलंबनमाह॥इष्टापवर्तितांपृथ्वीकक्षेचशशिसूर्ययो॥म
ध्येनोविलिख्यतन्मध्येतिर्यग्रेखांतथोर्ध्वगां॥९२॥तिर्यग्रेखायुतोकल्यंकक्षायांक्षितिजंतथा॥ऊर्ध्वरेखायुतोखार्द्दृग्ज्याचापं
शकैर्नतो॥९३॥कृत्वार्कंदृग्समुत्पन्नलंबनस्यप्रदर्शयेत्॥एकंभ्रमध्यतःसूत्रंनयेच्चंद्रांशमंडले॥९४॥द्वितीयंदृष्टगादन्यदृष्टिसू
त्रेनदृग्भवेत्॥कक्षायांसूत्रयोर्मध्येयास्तालंबनलिप्तिकाः॥९५॥गर्भसूत्रेसदास्यानांचंद्रार्कौसमलिप्तिकौ॥दृक्सूत्राच्चंद्रविनश्चंद्र
लंबनंस्फुटं॥९६॥दृग्गर्भसूत्रयोरेक्याच्चक्रमध्येनास्तिलंबनं॥स्पष्टार्थमपिस्वरूपमात्रंव्याख्यायते॥कुदलेनोन्नतोदृष्टाद
ग्भूतलेस्वस्थानान्नतंग्रहंपश्यति॥अथनतज्ञानार्थंपृथिवीव्यासार्धस्ययोजनानिकक्षाव्यासार्धस्यचएकेनकेनसिद्धेनछित्वा॥
तेनप्रमाणेनभिन्नोविलिखेत्॥एतदुक्तंभवति॥भूव्यासकुभुजंगसायकमितयोजनानि॥एतानिकेनचिन्महताहरेणतद्भूव्यासा
र्द्धं॥तेनैवछेदकेनचंद्रार्ककक्षयोर्व्यासार्द्धेछिन्नेतद्व्यासार्धंनवतेः॥एवंकृत्वाभिन्नाबुनरपार्श्वेबिंदुंकृत्वातस्माद्बिंदोर्भ्यासार्धं राम्
नभूकृतंकृत्वाकक्षाव्यासार्द्धाभ्यांकक्षाव्यासार्द्धेचकार्ये॥तस्माद्बिंदोरूर्ध्वरेखातिर्यग्रेखाचकार्या॥तिर्यग्रेखायत्रकक्षायांलग्ना

219
1913

तत्रक्षितिजंकल्प्यं॥ऊर्ध्वरेखायत्रलग्नातत्रमध्यंप्रकल्प्यं॥एवंचंद्रकक्षायांरविकक्षायांच॥नेचकक्षेभगणोच्चशीघ्रांकनीये॥चं
द्रार्कयोर्दृग्ज्यांकुले॥अथदर्शनेर्कस्ययादृग्ज्यातच्चापांशैःस्वमध्यान्नरतोबिंदुःकार्यः॥एवंचंद्रकक्षायामपितावद्भिरेवनतांशैः॥तो
बिंदूरविचंद्रोकक्षेत्रोऽथभमध्याद्रविबिंदुगामिनीरेखाकार्या॥तारेखाचंद्रंमिलतिरविंयाति॥अथभूष्टगादृष्टुरन्यारेखारविबिं
दुंनेया॥तारेखाचंद्रेनलगति॥तयोःसूत्रयोरंतरेचंद्रोकक्षायांयाःकलादृश्यंतेतालंबनलिप्ताः॥अथवादृष्टुश्चंद्रबिंदूपरिगतारे
खारविकक्षायांनेया॥तत्रसूत्रयोरंतरेयाःकलाःतावालंबनलिप्तिकाः॥पूर्वतुल्याएवभवंतिभगर्भाद्या॥नीतारेख्यानदृग्भसूत्रं
समकलोचंद्रार्कोतत्रसदैवभावः॥अथयादृष्टुरविबिंदुंनीतातदृष्टिसूत्रमुच्यते॥दृक्सूत्राच्चंद्रोलंबितोभवतिअतस्तल्लंबनं॥अ
थयदाचंद्रार्कोस्वमध्येभवतःतदागर्भसूत्रदृष्टिसूत्रयोरेक्यामतंसूत्रलंबनाभावः॥इयंदृग्भउत्पन्नलंबनस्योपपत्तिर्दर्शितातदृग्ज्या
नीतस्युपपत्तिमाह॥अथयाम्योत्तरराशांतुभिन्नोपपूर्वोक्तमालिखेत्॥९७॥येकक्षामंडलेनत्रस्थेयदृक्क्षेपमंडले॥त्रिभोनलग्नदृ
ग्ज्यायासदृक्क्षेपोदृयोरपि॥९८॥तच्चापांशैर्नतोबिंदूकृत्वाविभिन्नसंस्थको॥तल्लंबनकलाःप्राग्वत्क्षेयास्तानतिलिप्तिकाः॥९९
कक्षयोरंतरंयत्स्यादृष्टिभेसर्वतोपितत्॥याम्योत्तरं नतिःमात्रदृक्क्षेपात्साध्यतेततः॥२०॥इदमेवस्पष्टयंयाम्योत्तरायता
यांभिन्नोपूर्वपार्श्वेलिखित्वातस्युपपत्तिर्दर्शनीया॥येतत्रकक्षामंडलेतेदृक्क्षेपमंडले॥दृग्ज्यातेत्रिभोनलग्नयादृग्ज्यासेदृक्क्षे
पः॥दृग्ज्योरपितावान्त्रस्रगुत्पन्नतच्चापांशाविभिन्नलग्नशरसंस्कृताश्चंद्रदृक्क्षेपचापांशाः॥तयोर्वृत्तयोःस्वार्द्धीस्वस्वदृक्क्ष
पचापांशैर्नतोद्भिंदूकार्यौ॥नीचविभिन्नसंस्थोको॥ततःप्राग्वद्भमध्याद्भूदृष्टाच्चसूत्रेप्रसार्यलंबनलिप्तानेयाः॥तानांतलिप्ताः
नतिर्नामचंद्रार्ककक्षयोर्याम्योत्तरमंतरं॥तद्विभिन्नलग्नस्थानेयावत्सर्वतोपितावदेवभवति॥अतोदृक्क्षेपात्साध्यिनानतिः॥इदा
नींस्फुटलंबनार्थमाह॥यत्रयत्रनतादर्कादधश्चंद्रावलंबनं॥तद्दृग्नेतरंचंद्रभान्वोःपूर्वापरंतुतत्॥२१॥पूर्वापरंचयाम्योदक्तुना
नेनेनांतरदृग्यं॥अत्रचापमंडलंप्राचीनतीर्यग्दक्षिणोत्तरा॥२२॥यत्पूर्वापरभावेनलंबनाख्यंतदंतरं॥यद्याम्योत्तरभावेननतिसंज्ञं

उच्यते ॥ २३ ॥ नतिस्तिभाभुजकर्णोदृग्लंबनकलात्मनोः ॥ क्रत्यंतरपदकोटिःस्फुटलंबनलिप्तिकाः ॥ परलंबनलिप्ताघ्नीत्रिज्याप्तारवि
दृग्ज्याका ॥ दृग्लंबनकलात्मास्फेरवंदक्क्षेपतोनतिः ॥ २५ ॥ गत्यंतरस्यनिष्पंशः ४८।२५ परलंबनलिप्तिकाः ॥ गतियोजन-८८२२
तिष्यंशः ७२।१३ कुदृक्फलस्यतोमतिः ॥ २६ ॥ स्फलंबनकलानाड्योगत्यंतरलवाहृताः ॥ प्रागयनोरवश्चंद्रः पश्चात्तृष्ठबलंबिनः २७
शीघ्रयेगयुति २७ र्यातागम्याप्तमेतयतः ॥ प्राग्दर्शनदृनंयश्चालिबलंबनंतिथौ ॥ २८ ॥ याम्योत्तरंशरस्त्रावदंतरंशशिसूर्ययोः
नतिस्तथातयानस्मात्संस्फुतः स्यात्कुदृशरः ॥ २९ ॥ स्पष्टार्थमिदंग्रहणवासनायांव्याख्यातंच ॥ अथचलनवासनामाह ॥ तुल्या
ज्याघ्नीहिंसंपातविषुवत्क्रांतिरंतयोः ॥ स्यातांयाम्योत्तरेभिन्नेपरक्रांत्यंतरेक्षणे ॥ ३० ॥ आयनंचलनंतत्रजिनांशज्यासमंततः ॥
ऐकेकायनसंधौतुतयोस्याद्दक्षिणोत्तरा ॥ ३१ ॥ नएकेकचलद्भागाक्रांतिन्यूनोवलनंतयोः ॥ नदंतरेनुपातेनैरवटकोटिकमज्यका ॥ ३२
जिनज्याघ्नीधुजीवाप्तायनदिग्वलनंभवेत् ॥ एवमेवहिसंपातेविषुवत्समरश्मयोः ॥ ३३ ॥ उन्मंडलंभवेत्तत्रविषुवद्दक्षिणोत्तरा ॥ क्षि
तिजंसमरश्मस्थंपरज्याचतदंतरं ॥ ३४ ॥ क्षितिजेक्षज्यया तुल्यभाक्षजंबलनंततः ॥ नयोरेकेवयाम्योदङ्मध्येवलनंततः ॥ ३५ ॥
नतक्रमज्यया माध्यमंतरेत्वनुपातनतः ॥ नतैरवांकाहतंभक्तंधुदलेनासभागकैः ॥ ३६ ॥ क्रमज्याक्षज्ययाक्षोणाद्युज्याभक्ताक्षजंभव
त् ॥ प्राक्सौम्यपश्चिमयाम्यंतच्चोपक्रियांतरात्स्फुटं ॥ ३७ ॥ अग्रतःदृष्टनस्तस्मात्क्रांतिरेतद्विभेंतरे ॥ तयोर्याम्योत्तरेक्यत्वात्तत्र
नोवलनंस्फुटं ॥ ३८ ॥ नस्यष्टवलनाभावस्तत्रस्याद्युत्क्रमज्यया ॥ क्रमज्यायातनः कार्यंदाढ्यार्थंकथ्यतेपुनः ॥ ३९ ॥ सर्वतःक्रांति
सत्राणांध्रुवेयोगोभवेद्यतः ॥ विषुवन्मंडलप्राच्याध्रुवेयाम्योत्तरोनरः ॥ ४१ ॥ सर्वतः क्षेपसत्राणांध्रुवाज्जिनलवांतरे ॥ योगःध्रुवं
दृग्मंडलंयंत्रयोवलनबोधकृत ॥ ४२ ॥ तत्रापमंडलप्राच्याःसौम्ययाम्याचदिक्समा ॥ कदंबत्रमरश्मिश्चवर्धमानात्परिताध्रुवात् ॥ ४३ राम
गोरेषुजिनतुल्यांशोस्मत्रज्याक्रांतिसंज्ञिनी ॥ सर्वतःसमरश्माच्चयाम्योदक्कुजसंगमे ॥ ४४ ॥ तत्तीर्यग्गतसत्राणांयोगःससमस २४
ज्ञकः ॥ समध्रुवकदंबानामुपरिस्थुचरान्नयेत् ॥ ४५ ॥ सत्राणिरश्मरूपाणिवलनानितदंतरे ॥ आक्षजंवलनंमध्येस्यात्समध्रुव

यदिक्षज्यातुल्यारवेटकोटिक्रमज्यायदिजिनज्यातुल्यंवलनंतदाइष्टक्रमज्यायांकिं ॥ इदंयुज्याचलनदाक्षिणात्यनतिकोएवंत्रिज्ययारवेटकोटेर्युज्यावशा

221
1917

सत्रयोः ॥ ४६ ॥ कदंबध्रुवसत्रांतरायनंचत्रिभेग्रहात् ॥ कदंबसमसत्रांतःस्फुटंसर्वदिशांचनत् ॥ ४७ ॥ अथयाप्रतिःखेटात्खं
कपालांतरन्यसेत् ॥ त्रिज्याश्रुतंतत्तत्रविषुवत्समरश्मयोः ॥ ४८ ॥ मध्येक्षवलनंविद्याविषुवत्क्रांतिरंतयोः ॥ अंतरंचायनंक्रांतिस
मश्रुतांतरंस्फुटं ॥ ४९ ॥ तत्रापमंडलप्राचीतस्यायाम्योत्तरःशरः ॥ वलनानयनेक्षेपःक्षितिसोथोन्मंडलंबुद्धयः ॥ ५० ॥ नक्रादिश्वकदंबस्थ
स्यांतायाम्योत्तरेसमं ॥ अयनंवलनंतस्मान्नायनादोप्रजायते ॥ ५१ ॥ ततोन्यमतिगोलेसमकरादिर्यथायथा ॥ तथातथान्यमत्रेष
कदंबोनिजमंडले ॥ ५२ ॥ कुंभादावथमीनादौयाम्योदग्वलयस्थिते ॥ अयनेवलनंयत्तत्सौम्यसत्रकदंबयोः ॥ ५३ ॥ अंतरंसिंजि
नीरूपंकदंबत्रममंडले ॥ अयनादृतकालांशक्रमक्रांतिज्यकाहिसा ॥ ५४ ॥ उत्क्रमज्यायतोबाणःसिंजिनीतुक्रमज्यका ॥ सत्रिभाक्रां
त्क्रमक्रांतिज्यातोवलनमायनं ॥ ५५ ॥ यैरुत्क्रमुत्क्रमक्रांत्यान्त्यांत्यानीशितंहिनत् ॥ युक्तानेषुविजेयमाक्षजंचक्रमज्यया ॥ ५६
परोक्तेरन्यथाभूयाद्यःपरानग्रहणत् ॥ तस्यैवदूषणंतद्धिनदोषोतोन्यदूषणे ॥ ५७ ॥ उत्क्रमज्यानिरासोयमन्यथावानकथ्यते ॥ जिनो
शेजिनवत्रारब्धंकदंबात्परितोन्यसेत् ॥ ५८ ॥ क्रांतियाम्योत्तरंवृत्तंकदंबद्वयकीलयोः ॥ प्रातर्हृत्वाचलंन्यस्तंदृढंतस्याद्ध्रुवोपरि ॥ ५९
दृढांनाच्चाल्यतेंशैर्यैस्तैरेवचलनिश्चवात् ॥ जिनवत्तेदशानांतत्रज्याक्रांतिसिंजिनी ॥ ६० ॥ अयनंसैवचलनंधुज्यायेजायतेग्रहात् ॥
ग्रहध्रुवांतरंयस्मादधुज्याचापांशकोःसदा ॥ ६१ ॥ त्रिज्यावृत्तेयनोयनोदेयंतनातःपरिणाम्यते ॥ एवमक्षांशकेवृत्तंसमारभ्यात्मगितो
न्यसेत् ॥ ६२ ॥ समकीलकयोर्प्रांतंतथायाम्योत्तरंचलं ॥ यत्रखेटापरिन्यस्तंयैरंशैरग्रधोन्यतं ॥ ६३ ॥ समवृत्तेक्षवृत्तेचेतरेवस्यान्नत
ध्रुवात् ॥ समवृत्तननांशज्याक्षज्यापरिणताक्षजं ॥ ६४ ॥ धुज्याग्रेवलनंप्राग्वल्लिज्याग्रेपरिणाम्यते ॥ उपपत्त्यानयासम्यक्समवृत्त
ननांशजं ॥ ६५ ॥ चलनंस्यात्तथावक्ष्येस्वाहोरात्रननादपि ॥ अग्रानतंतलोयोगःसमदिक्तेन्यथांतरं ॥ ६६ ॥ तत्रिज्यावर्गविश्लेष
पदंनताक्षसिंजिनी ॥ ननासुरोर्ध्वयाक्षुण्णावलनंचलजंस्फुटं ॥ ६७ ॥ नतंस्वकाहतंभक्तंधुदलेनासभागकैः ॥ क्रमज्याक्षज्ययाक्षु
ण्णास्थूलंवाधुज्ययातता ॥ ६८ ॥ धुज्यावृत्तापरेक्षेत्रेन्यसेद्भारविमंडलं ॥ विंबाग्रेचलनंतद्यदंतरंवृत्तयोस्तयोः ॥ ६९ ॥ बिंबांतबिं

अथानतलसंस्कारेणधुजःत्रिज्याकर्णःनतकर्णोरंतरात्तदंउपपन्नाभासाईकोटिः २
मुद्रा

बमज्यात्यक्रांतिमौर्व्यास्तदंतरं॥ अर्कदोर्भाग्यखंडघ्नबिंबार्द्धतत्वदस्त्र२२५हृते॥७०॥ जिनज्या२२७ घ्नत्रिभज्याप्तमेवंस्यादंतरं हृतत॥ बिंबार्द्धहृन्निभज्याघ्नमेवंत्रिज्यागतंनयेत्॥७१॥ गुणहारकबिंबार्धत्रिज्यानाशेऽस्तमेति॥ भोग्यखंडंजिनांशज्या२२७गुणं तत्त्रिज्याविभाजितं॥ ७२॥ सन्निभार्कक्रमक्रांतेरल्पत्वंज्ञायतेथवा॥ क्रमक्रांतिर्दिवार्धस्यभोक्तिस्तज्जनबाहुगः॥ ७३॥ नामितंच अबद्धिबंतीर्यक्रांतिस्तत्समा॥ अत्रचद्युज्यानुपातोयमन्तीर्यकुरणायसः॥ ७४॥ अथवलनेषुदृक्कर्णाणिचोत्क्रमज्यानिराकर्णीर णायमूलमेवमूहकंतथापिकंचिदिहोच्यते॥ विषुवद्वृत्तसमरत्तंप्रकल्प्यदक्षिणोत्तरवृत्तस्थंग्रहंअयनवलनोपपत्तिप्रतीर्थं स्थंकुदर्शयेत॥ अथमंडलप्राच्यपरायाएकःकदंबोयाम्यान्यःसोम्यादिक्॥ एवंविषुवत्प्राच्यपरायाश्चैवं॥ यदामकरादिर्याम्यो त्तरवृत्ततेदेवकदंबेपि॥ अतोविषुवत्क्रांतिवृत्तयोरंतरेकेवयाम्योदक्कतथादक्षिणोत्तरवृत्तस्यकुंभादेश्चमध्यस्वाहोरात्रवृत्तक्षगुणो केचंद्रा२२५॥ अस्मबोधनंतेनतथाष्टवृत्ताःकालांशाःस्युः॥ ७५॥ ९५॥ अथकुंभादिर्यावद्दक्षिणोत्तरंनीयतेतावत्कदंबोपि नितमंडलेचकालांशाः९५ तोचद्विःकालांशेदक्षिणोत्तरसंपातात्प्रत्यगवलंबते॥ कदंबयाम्योत्तरयोरंतरंवलनं॥ साचतेषा मंशानांकदंबवृत्तज्या॥ उत्क्रमज्यानुबाणरूपाभवति॥ कदंबवृत्तेयाज्यास्याक्रांतिज्याऽतस्तेषांशानांक्रमक्रांतिज्यावलनं॥ अ थवेकराशेःक्रमज्याक्रांतिज्याविज्यागुण्याद्युज्याहृतातथापिमेवभवति॥ अथान्यत्प्रकारेणोत्क्रमज्यानिराकरणंद्युज्यानुपातश्च प्रतिपाद्यते॥ क्रांतिवृत्तेकस्थानेर्कबिंबंप्राच्यपरयोर्वलनं॥ तच्चार्ककांतेर्वैषुवार्धकालायुतस्यार्कस्यक्रांतेश्चांतरं॥ अतस्तत्स्थान यनरविद्दोज्यार्थाक्रियमाणायांयद्भोग्यखंडंतेनमानार्धकलागुण्याः॥ शरहृद्दस्त्र२२५भक्ताः फलंद्दोर्ज्ययोरंतरंस्यात्॥ तच्चता वत्स्फुटभोग्यखंडज्ञानायानुपातः॥ यदित्रिज्यामितायांकोटिप्रथमज्याहृद्दस्त्रभोग्यखंड२२५तदाभिमतायामज्यायांकिमि तिफलंस्फुटभोग्यखंडं॥ तेनगुणितंबिंबार्द्धंशरहृद्दस्त्रेभक्तंएवंस्थितेशरहृद्दस्त्रमितयोर्गुणहरयोर्नाशेकृतेबिंबार्द्धस्यकोटिज्या गुणस्त्रिज्याहरः॥ पंदोर्ज्ययोरंतरं॥ तत्क्रांत्यर्धमनुपातः॥ यदित्रिज्यार्थादिनांश्यज्यालभ्यतेतदानेनदोर्ज्यांतरेणकिमितिफलंक्रांत्यं

223
1917

तरंतद्दिवाभासवृत्तेवलंबनं॥ अथान्योनुपातःयदिबिंबव्यासार्द्धवृत्तेएतावद्वलंबनंतदात्रिज्यव्यासार्व्यासार्धवृत्तेकिमिति॥ अत्र त्रिज्यातुल्ययोर्गुणहरयोस्तथाबिंबार्धतुल्ययोश्चतुल्यत्वान्नाशंकृतेकोटिज्यायाजिनांशज्यागुणास्त्रिज्याहारःफलंकोटिक्रमक्रां तिज्या॥ तत्त्रिज्याहतेनवलंबनं॥ एवंविषुवद्वृत्तग्रहयोर्दिङ्मध्यात्स्वस्वक्रकस्थबिंबमध्यंप्रतियत्स्वंनीयतेतत्त्रिज्यास्त्रंदृग्वृत्त तदुपरिस्थंबिंबंतत्रवत्समंतात्समंमेव॥ यतस्तत्परितस्त्रिज्यातंयत्रवलनज्यादृग्वृत्तेदृष्टिसमंमेवस्थितंअतस्तत्रयथागतमेवय लनंयदाकिलमेषतेग्रहस्तदाक्रांत्यारंवस्वस्तिकोदुमरेननंबिंबंस्यात्॥ त्रिज्यास्त्रंतदाकर्णरूपंबिंबमध्याच्चलंबसूत्रंक्षयद्य तंयुज्यमानत्रकोटिः॥ क्रांतिज्याभुजःयथाकिंचित्कर्णस्तिष्ठतेवुंडेऽतत्रमापितप्रधिर्न्यादिशिकर्णरूपंभवति॥ तत्रवलनज्यापिक र्णरूपयानवितव्यं॥ यत्पुनर्मानीतंक्रांत्यंतरंलंबसूत्रप्रतिस्पर्धितकोटिरूपंजातं॥ तस्यकर्णीकरण्याअनुपातःयद्विज्यायांकोटि त्रिज्याकर्णःस्तदानयाकइति॥ पूर्वाकोटिज्यायाजिनज्यागुणःत्रिज्याहरः॥ इदानींत्रिज्यागुणोद्युज्याहरः॥ अत्रापित्रिज्यातुल्यगु णत्वेरयोर्नाशेकोटिज्याजिनज्यागुणाद्युज्यामक्रावलनंस्यादित्युपपन्नं॥ युक्तंचैतयेवज्ञेयमाक्षजंचक्रमज्यया इति॥ यथाय नंचलनज्ञानार्थंपरिष्टवोपरितोजिनभोगःकदंबवृत्तेनिबद्धं॥ तथायाम्योत्तरक्षितिजयोर्यःसंपातःससमसंज्ञः॥ तस्मादक्षो दयपरितोवलनज्ञानार्थंवृत्तंबध्नीयात्॥ तत्रिलाक्षवलयसंज्ञं॥ तदपिभांशैरंकयं॥ तत्राक्षवलनस्योपपत्तिर्दर्शनीयाऽतद्यथा मन्देकीलसमच्छिद्रंप्रतिनीयमानंवृत्ताकारंसूत्रंध्रुवच्छिद्रलग्नंयाति॥ अतस्तत्रविषुवत्समवृत्तयोरेकेवयाम्योत्तरा॥ वलनाभा वइत्यर्थः॥ अथयदिदिनार्धान्नतंसूर्यंकृत्वासमच्छिद्रात्सूर्यंप्रतिनीयमानंसूत्रंयत्रसममंडलेलगति॥ तत्रवस्वस्तिकयोर्मध्ये यावंतोशलाकावंतएवाक्षवृत्तेसमसूत्रध्रुवयोर्मध्येभवंतियतस्तत्समसूत्रानुसारंवद्धं॥ तेषांभागानामक्षवलयेयावंतीकम ज्यातावदेवसमसूत्रध्रुवयोरंतरं॥ अथक्षितिजस्थेकक्षितिजयेवसमसूत्रं॥ तत्राक्षवृत्तेसमवृत्तेचनवतिः९०नतांशास्तेषांज्या क्षवलयेक्षज्यातुल्यास्यात्॥ अतःसममंडलगैर्नतांशैर्वलनसाधयितुंयुज्यतेनेतुमहायसेनज्ञायतेनसुखेन॥ अतस्तज्ज्ञाना

र्थस्थलोनुपातः सुखार्थंकृतः॥ यदिदिनार्धतुल्येनस्वाहोरात्रोनतेननवतिःसप्तमंउल्लेनतांशास्तुल्यंतदेष्टेनकिमितिलब्धंन
तांशानांयाक्रमज्यासाक्षवृत्तपरिणाम्यते॥ यदिचिज्याहृतेएतावतीज्यातदाक्षज्याहृतेकियतीतिलब्धंकालबलनरज्यास्यात॥ प
रमाद्युज्याग्रेनचिज्याग्रेयतःसमसप्तभ्रुवयोरंतरंतत॥ ग्रहध्रुवयोर्मध्येद्युज्याचाग्रांशाएववर्तते॥ यदिद्युज्याहृतेएतावतीन
श्चिज्याहृतेकियतीतिएवंसतिपूर्ववैराशिककिंचिज्याररूपेणगुणस्तुल्यत्वात्तथानतांशकृतेननतांशज्यायाअक्षज्यागुणःद्युज्या
हरःफलंस्थूलबलनज्यास्यात॥ अथसूक्ष्माप्युच्यते॥ ग्रहणकालार्कस्थशंकुशंकुतलमग्राच्चसाध्या॥ अग्राशंकुतलयोःसमरि
शेरकंमन्यथांतरकृतंसंकालबाहुः पूर्ववत्प्रतिपादितएव॥ ग्रहसमसप्तमयोरंतरज्यारूपंदक्षिणोत्तरंबाहुरूपंस्यात॥ यथाविषुवद्
भाहुत्तरनतादक्षिणतोबाहुकोटिज्यांतरंद्युज्याहृतंतथासमसप्तनतादपिबाहुवशाद्उत्तरनतादक्षिणतोबाहुतुल्यंतरंउपरिवत्कल्प्यं॥ त
दृषिभांशेरकं॥ बाहुवर्गोनत्रिज्यावर्गस्यपदंतस्मिन्सप्तत्रिज्याचज्यासाई॥ अथद्युज्याहृतोपरिवत्तयोर्यःप्राक्पश्चात्संपोतान
योजयेत्तावरूपस्फुटंनिबध्यतेतत्स्यार्थमुपरिवत्तनतांशानांज्यासंबाहोर्नाग्रनतांशानांभुजज्या॥ अथनतदानयनंनतांशानांया
भुजजीवासाद्युज्याहृतेकियतीतिः॥ एवमुपरिवत्तनतांशज्याभवति॥ तत्तोयद्युपरिवत्तज्यासार्धंएतावतीतदाद्युज्याहृतेकियतीति॥
तत्तोद्युज्याहृतेएतावतीचलनज्यातदाचिज्याग्रेकियतीति॥ अत्रप्रथमेनुपातेचिज्याहरोद्युज्यागुणस्तृतीयेनुपातेचिज्यागुणो
द्युज्याहरः॥ अतस्तुल्ययोर्गुणहरयोर्नांशकृतेननतांशानांभुजज्याक्षजीवयागुणितोपरिवत्तज्यासार्धेनभक्तासासूक्ष्मावलनज्यास्या
त॥ अतउक्तं॥ अग्रानतलयोर्योगइत्यादि॥ अथदृष्टांतः॥ यत्रकिलवृषभानतक्रांतितुल्योक्षः २०।२९ तत्रवृषभांतस्थोर्कोदिनार्धे
स्वस्वस्थितिकेभवति॥ तदाक्रांतिवृत्तंदृग्वृत्तसंस्थानंभवति॥ सत्रिग्रहोर्कोराशिपंचकंसंहांतंसचतदाक्षितिजवर्तते॥ तत्राचपर
योरंतरंक्षितिजत्वत्यक्षबलनंदृश्यते॥ सार्धसंहातस्याग्रानतकर्थंसत्रिभार्कोक्रमक्रांतिर्बलनं॥ अतोसदस्मदानयनंविनानतमग्रा
रूपंबलनमुत्पद्यतइत्यर्थः॥ अथान्योदृष्टांतः॥ यत्रवृषदृष्टिलग्नाद्द९अक्षमंत्रमेषादौक्षितिजस्थेसर्वेषिराशयःसमकालमेव

225
1917

क्षितिजस्थाभवंति॥ तदाक्रांतिवृत्तमेवक्षितिजंनवतीत्यर्थः॥ तदामेषादौवृषभादौमिथुनादौवास्थितेतत्रैवोपरिमंत्रिज्यात्रिज्यातुल्यमेव
स्फुटंबलनंस्यात॥ यतः क्रांतिवृत्तप्राचीउत्तराजाता॥ यथास्वक्षेपाभावेसतिरवेर्दक्षिणस्यांदिशिस्यर्शश्चंद्रस्योत्तरस्यामित्यर्थः॥ एतदु
क्तंभवति॥ तत्रैवदेशेतस्मिन्कालेतस्यत्रिज्यातुल्यस्यबलनस्यान्यथानुपपत्यास्मदीयमेवबलनानयनंसमीचीनं॥ तत्रदेशेक्षज्या३९
मेषादिगेरवेर्द्युज्या३४८चरासवःक्षितिजस्थेर्केनतघटिकाः२५अयनबलनचापांशाः२४आक्षबलनचापांशा६८३स्फुटबलन
चापांशाः१०वृषादिगेरवेर्द्युज्या३३६८चरासवः१५२नतघटिकाः२२३८आयनांशाः॥२०४आक्षजस्य६८।५८स्फुटस्य१०मिथुना
दिगेद्युज्या३२८चरासवः२४६५नतघटिकाः२४३१आयनांशाः३२२३आक्षजस्य३७।२८स्फुटस्य१०एवंसर्वत्र॥ अतएव
प्रतिवासरेनप्रसाह॥ यत्रस्वस्वस्थितिकेगेरवोभवलग्नेदृग्वृत्तसंस्थेनप्रत्यक्षंबलनंकुजेत्रिभयुतार्कायासमंदृश्यते॥ त्वंचेदुत्कमजीव
यानयमितनादृक्सरवेगोल्वितमन्येतत्तुल्यमलंतदेवबलनंधीरूढादोर्दितं॥ ७५॥ यत्रक्षोदयसारुचादिनमणेरुन्नोदयंगच्छतोमेष
वारप्रभेपिवाध्वनिमिषेकुंभस्थितस्यापिवा॥ स्यशेदक्षिणतस्तदाक्षितिजवत्स्यात्क्रांतिवृत्तंयनस्तद्वत्त्यत्क्रमजीवयात्रबलनंध्यासार्ध
तुल्यंकथं॥ ७५॥ अनेनोत्क्रमज्यानिराकरणेनदृक्कर्मापिक्रमज्ययासाध्यंबलनमूलत्वादृक्कर्मणोस्तयोरेकवासना॥ इतिश्रीभास्क
रीयेसिद्धांतशिरोमणौवासनाभाष्येमिताक्षरेगोलाध्यायेग्रहणवासनाध्यायोष्टमः श्लो१२३ ॥श्रीगणेशायनमः॥ अथोदयास्त
वासना॥ तत्रादौउदयेस्तेवदृक्कर्मकारणमाह॥ क्रांतिवृत्तमयहस्थानचिन्हंयदास्यात्कुजेनोतदास्वेचरोयंयतः॥ स्वघुणोस्तिष्यतेनाम्य
तेवाकुजोतेनदृक्कर्मस्वेदयेस्तेहृतं॥ १॥ नेवबाणःकुजेमोकदंबोन्मुखस्तत्समुस्तेपणंनामनंचद्विधा॥ आयनंचाक्षजंनेनकर्मद्व
यंतत्प्रपंचःपुनःसंविधेयोच्यते॥ २॥ स्यष्टार्थमिदं॥ अथतत्कर्माह॥ क्षितिजेबलनेयस्तस्तद्दृश्यादृघुणाग्रहः॥ याम्येनाम्येनक्षमा
जोसौम्येनोन्नाम्येनतथा॥ ३॥ नव्यस्तंबलनेयाम्येव्यस्तंप्रत्यक्कुजेप्यतः॥ आयनंचिज्ययाचेत्स्यादस्तेनशरणंकिं॥ ४॥ लंबज्यया
क्षजंचेत्स्याद्दृग्लनंकिंस्फुटेघुणा॥ इतित्रैराशिकालुब्धाचिज्याघ्नेद्युज्ययोद्धृते॥ ५॥ नज्ञोपेक्षांतरप्राणैःकुजात्खेटेनतोन्नतः॥ नैःश

णेर्यल्लिप्तमाकृष्टनंनतात्खेटाग्रजायते॥ ७॥ उल्कमेणोन्नतायच्चनदृङ्नीदृग्यलग्नकं॥ उक्तव्यत्यस्ततः प्रयगस्तलग्नंसषट्ग्रहात्॥ ७॥
शरमहतिमानांनुचरार्द्धमध्यमौभातशरस्फुटानथाकृत्वानच्चोपक्षांतरासुभिः॥ ८॥ विभिन्नैकदिशोर्वापादक्षजनमनोन्नती॥
आयनाक्षजयोर्योगविवियोगालग्नमुक्तवत॥ ९॥ अत्रगोलयथोक्तांतिमंडलेविमंडलेत्वग्रहंदत्वाविमंडलस्थग्रहोपरिद्युज्याहृ
तवद्ध्यथमंदकर्मोपपत्तिः सुखेनबोद्धुंशक्यतेतथायंस्पष्टः स्पष्टतः सुगमः॥ तथाग्रहज्ञयाधिकारोऽयमुपपत्तेः सम्य
क्कुथितेव॥ ॥ अथग्रहशरस्फुटीकरणमाह॥ सन्विराशिग्रहद्युज्यानिघ्नीस्विज्याहृतःशरः॥ स्फुटोसौक्रांतिसंस्कारदृक्कर्मण्य
वजेतथा॥ १०॥ अथसंक्षिप्तयोगेणप्रकारः॥ मुख्यस्फुटपर्वव्याख्यातएव॥ तथापीहयुक्तिमात्रमुच्यतेविषुवद्वृत्ताक्रांतिर्ध्रुवाभिमु
खी॥ क्रांत्यग्राक्षर कदंबाभिमुखः॥ कथंतिर्यक्के नस्यासंस्कार्या॥ अतःक्रांत्यग्रयद्युज्यावृत्तेनस्यशरायस्यचयदंतरंतेन
नसंस्कृतास्तास्फुटाभवंति॥ तच्चांतरंक्रांतेनैवरूपं॥ शरःकर्णः॥ तद्गतांतरपदंद्युज्यावृत्तेभुजः॥ तच्चस्वल्पंविवलनच्यस्तसंभवं॥
तत्रसात्रिराशिग्रहक्रांतिः कदंबयाम्यस्वस्वयोरंतरंभुजः॥ तद्युज्याकोटिस्त्रिज्याकर्णः॥ यदित्रिज्याकर्णेनयंकोटिस्तदाशरेणकेतु
पपन्नं॥ कोटिरूपस्यैवशरस्यक्रांतेरुत्पत्तिरित्याक्षज्यायाक्षजदृक्कर्मकर्तुंयुज्यतेशेषंक्रियास्यष्टार्थं॥ अथब्रह्मगुप्तादिभिःकिंस्यष्टेन
कृतइत्याशंक्याह॥ ब्रह्मगुप्तादिभिःस्वल्पांतरत्वान्नकृतःस्फुटः॥ स्थित्यर्द्धपरिलग्नवोगणितागैर्नाएवहि॥ ११॥ नक्षत्राणांस्फु कदंबाभिमुखः
टाग्रवस्थिरत्वात्स्थितिनाःशराः॥ दृक्कर्मणायनेनैषांसंस्कृताश्चतथाध्रुवाः॥ १२॥ स्यष्टार्थं॥ अथसदृषणानुपदमाह॥ क्रांति
श्चेत्शरंकेचिन्मन्यंतेतेकुबुद्धयः॥ यद्येवमायनेतेऽपिदृक्कर्मण्यश्चकिंकृतं॥ १३॥ किंस्यादयनेसचेद्दोमध्यशरश्चेतः॥ कोदि
वहालनात्सत्यात्स्यान्मुक्तिश्चेत्किंचकिं॥ १४॥ किंचकृत्वाशरंकोटिस्त्रिज्यास्यहीनयनंकृतं॥ तादृक्स्फुटशरस्तेननानुपातेनसिद्ध्यति
॥ १५॥ यदिक्रांतेशरस्तदाध्रुवाभिमुखः स्यात्॥ निरक्षदेशेक्षितिजस्थोध्रुवः॥ ध्रुवाभिमुखशरस्थोयोग्रहःक्षितिजंनत्यजति
नामनोन्नामनानावात्॥ किंतत्रायनदृक्कर्मणा॥ अथवाचार्योयैःकृतंयेनमन्यंतेतरपिकृतंन्यायसिद्धत्वात्॥ तथापरिलेखविवमध्यात्प

रामु २७

227
1917

श्चलनाग्रोपरिगतंसूत्रंक्रांतिवृत्तप्राची॥ तस्याःकोटिबलराःकिंदत्ताः॥ प्रत्यक्षेध्रुवसूत्रेनेयाः॥ शेषंस्पष्टार्थं॥ अथात्कमज्याधनि
माह॥ दृष्टिकर्मबलनंचकेनचिद्भणितःकथितमुत्क्रमज्यया॥ तत्क्षणंतदनुगैस्तथापरैर्बंधपुरुषपरंपरोपमैः॥ १६॥ ब्रह्मगुप्तमू
तिरत्रसुंदरासान्यथानदनुगैर्विचार्यते॥ नोदृनाक्षतिरथोदृनाक्षवामाभकासुगणकाविचार्यतां॥ अत्रब्रह्मगुप्तःक्षतिःसुंदरा
पिचतुर्वेदाचार्येणान्यथाव्याख्याता॥ आत्मनश्चोदृत्यशंकामत्रोक्तं॥ हेगणकाःइयंमामकाःक्षतिर्नोदृता॥ अथवास्तूदृतास्म
न्मिविचार्यतां॥ अत्रस्थोदृतिरुक्तंदोनामसूचितं॥ अथव्यभिचारमाह॥ उल्कमज्याविधानेनदृक्कर्मबलनंतथा॥ यैरुक्तंनतथं
व्यभिचारोत्रकथ्यते॥ १७॥ जिनाब्ध्यक्षांशगुणस्त्रिभज्याघातोजिनज्याविहतोस्यचापं॥ तेनाब्धिभोनेनसमःप्रनीयोग्राक्स
त्रिनेणाद्युकुरःकुजेचेत्॥ १८॥ इष्टांउल्काकारंतथापरंनतघाभ्यस्तोभ्यंक्षितिजंनदाभ्यात्॥ क्षितोधिरेवटःपरमेषुणात्रयाभ्योन
स्वाक्षितिजंनजत्यात्॥ २०॥ दृक्कर्मसंस्कृतफलद्वयस्यनाशोभवेद्यत्रधनर्णसाम्यात्॥ नैवोल्कमज्याविधिनात्रसाम्यंदृक्कर्म
कार्यंकमजीवयातः॥ २१॥ तयैवनाशोबलनद्वयस्यसाम्याद्विगत्यत्ववियोजनेन॥ नसाम्यमत्रोल्कमजीवयास्यात्कमजीया
तोबलनंविधेयं॥ २२॥ यत्रचतुर्विंशतिनागाब्ध्यक्षस्तत्रचिज्ययोर्घातोजिनज्यया॥ २३॥ भक्तःफलस्ययावच्चापंनावंतोग्रह
दोर्भागास्तेषांक्रांतिज्योत्तराक्षज्यासमभवतीत्यर्थः॥ तद्यथा॥ अक्षांशाः २०।२८ एषांज्या २२।९९ अस्यास्त्रिज्यागुणायाजिनज्या
हृतायाश्चापंराशिद्वयं २ अनेनसत्रिभेणसमोग्रहः ५ यदापूर्वक्षितिजेअथवापश्चिमेण ९ समःप्रत्यक्षितिजेग्रहोभवतितद
यंतरंबस्वस्वक्रांतिकेनोदग्भोउल्काकारंक्रांतिवृत्तंस्यात्॥ तस्यक्रांतिवृत्तस्यक्षितिजपदेक्षितिजमेवदक्षिणोत्तरंस्यात्॥ यतस्तदाक्ष
दंबःक्षितिजेपतेत॥ अतक्षितिजस्थोग्रहःपरमेणापिशरेणकदंबोन्मुखेनविक्षितःक्षितिजंनत्यजति॥ क्रांतिवृत्तग्रहस्थानमेवो
द्गयलग्नंस्यात्॥ एवंदृक्कर्मफलयोर्ऋणर्णयोःसाम्याद्भवति॥ उल्कमज्याविधानेनतयोर्नसाम्यंतत्रस्यात्॥ अतःक्रमज्येवक
र्तव्या॥ एवंतत्रैववर्तमानस्यार्कस्यबलनाभावःबलनयोर्भिन्नदृशोःसाम्यात्॥ उल्कमज्ययानतत्रसाम्यमित्यर्थः॥ यत्रवस्वस्तिकेग्र २५२६

अथ यत्वस्वस्मिन्केगेरवाविति श्लोकद्वयंपूर्वमाख्यातमेव॥ अथ मतिभ्रमे कारणमाह॥ गर्यादिसराभस्यात्यरविश्वासात्यमादतश्चा
पि॥ मुख्यत्यपिमतिमंतः किमंदोन्येस्तथाचोक्तं॥१७॥ गणयंतिनापशब्दं नरहनभंगंक्षयंनचार्थस्य॥ रसिकत्वेनाकुलिताचेश्या
पतयः कुकवयश्च॥१८॥ स्पष्टार्थं॥ इतिश्रीभास्करीयेसिद्धांतशिरोमणिवासनाभाष्यगोलाध्यायेऽदयास्तवासनाध्यायेनवमः
॥श्लो॰३३१ अत्रग्रंथः॥ ॥अथभगोन्नतिवासना॥ तत्रभुकुत्वेरुग्वत्वेकारणमाह॥ तरणिकिरणसंगादेषपीयूषपिंडोदि
नकरदिशिचंद्रश्चंद्रिकामिश्रकांस्ति॥ तदितरदिशिबालाकुंतलश्यामलश्रीर्घटइवनिजमूर्तिख्याययेयातपस्थः॥१॥ सर्वादि
धस्थस्यविधोरधस्थमर्धंनहश्यंसकलमितरत्स्यात्॥ दर्शेधिकाद्वौनिशितस्यभुकुंतसोर्णमास्यांपरिवर्तनेन॥२॥ कक्षाचतुर्थेनर
णेर्हिचंद्रकर्णेनगतेयतोनमनोज्ञात्॥ पादोनषड्भाष्टलवांतरेतो८५।२८ दलंतदूयस्यदलस्यभुकुं॥३॥ उपचितिमनुयाति
शोकमभिदोस्यजनउनंत्रजनोस्यमेचकत्वंजलमथजलजस्यगोलकत्वात्प्रभवतिनीक्ष्णविषाणरूपतास्या यद्यास्योदकृपन
शशिशिनोरंतरंसोत्रबाहुः कोटिरूर्ध्वाधरमपिनयोर्यच्चतिर्यक्सकर्णः॥ दोर्मूलेर्कः शशिदिशिभुजोग्राच्चकोटिस्तदग्रेचंद्रः क
र्णोगतिरदिगनयादीयतेनेनशोल्कयं॥४॥ स्पष्टार्थं॥ अस्यवासनापूर्वकथितेनतथापिकिंचिदुच्यते॥ प्राग्वद्भूतेरपार्श्वेचंद्रक
क्षांरविचक्षांचविलिख्यनत्रोर्ध्वरेखांतिर्यग्रेखांचकृत्वाचंद्रकक्षार्ध्वरेखासंपातेचंद्रबिंबंविलिख्यदर्शयेत्॥ तिर्यग्रेखायाउ
परिचंद्रकक्षाव्यासार्धमितेनतेनतीर्यग्रेखांकुर्यात्॥ सारेखाप्रसमयविकक्षायांयत्रलग्नातत्रस्थितएवार्कऊर्ध्वरेखावच्छिन्नंच
द्रबिंबार्धपश्चिमंभ्रुकुंभवति॥ तस्यार्धमधस्त्वनंमनुष्यदृश्यं॥ तत्रस्थितेर्केन्यर्केंदुःसपादचतुर्थनागोनंराशित्रयंभवति॥ ए
तावंतेवअर्केंदुभुजेपूर्वापरंपश्चिमंपूर्वंयाभ्रुकुंभवितुमर्हतिनचिभे॥ अथाध्यायोपसंहारश्लोकमाह॥ इंदोर्दिरहमध्यगमा
दोयंथेगोरवमयेनमयोक्तः॥ वासनामातिमतामकलोत्यागोलबोधइदमेवफलंहि॥५॥ हयरमाकारणादोलज्ञानेइदमेवफ
लंयदभ्रुनापिवासनोच्यते॥ ॥इतिश्रीभास्करीयेसिद्धांतशिरोमणेः स्वोक्तटीकायांमिताक्षरायांदशमिरध्यायैर्गोलनाम्यं॥ ॥

229
191

अत्रग्रंथ॥२०अदितः२२२० ॥श्रीगणेशायनमः॥ अथयंत्राध्यायोव्याख्यायते॥ तत्रोदोनदारंभप्रयोजनमाह॥ दिनगतकालान
यनाद्यस्तुमशक्यायतेविनायंत्रैः॥ वक्ष्येयंत्राणितनःस्फुटानिसंक्षेपतः कानिचित्॥१॥ गोलोनाडीवलयंयष्टिशंकुर्घटीचक्रं॥चा
पंतुर्यफलकंधीरकंपारमार्थिकंयंत्रं॥२॥ स्पष्टार्थं॥ अत्रप्रथमंगोलयंत्रमाह॥ अपवृत्तगरविचिन्हंक्षितिजेधृत्वाकुजेनसंस्थे॥
नाडीवृत्तेबिंदुंकृत्वाधृत्वाथजलसमंक्षितिजं॥३॥ रविचिन्हस्यच्छायापतितंकुमध्येयथानतथाविध्यते॥ उडुगोलेकुजबिंद्वोर्मध्येना
ड्योघुयातास्युः॥ यथोक्तविधिनारवगोलोनगोलंबध्वानत्रक्रांतिवृत्तेमेषादेशरविभुक्त्याराशिभागाद्यंकृत्वातदग्रेचिन्हंतदप
वृत्तगरविचिन्हमित्युच्यते॥ भगोलंचालयित्वारविचिन्हंक्षितिजेधार्यं॥ तथाध्यतेसतिक्षितिजंप्राच्यांविषुवन्मंडलेयत्रलग्नंतत्रघटि
कांबिंदुः कार्यः॥ ततःक्षितिजेवृत्तंजलसमंयथाभवतितथागोलयंत्रंस्थिरंकृत्वाभगोलस्थंप्रचाल्यायथारविचिन्हस्यच्छायाभ्र
गनेयतेतितथाकृतेसतिविषुवद्वृत्तेक्षितिजबिंद्वोर्मध्येमार्गंस्याद्घटिकारत्नंवस्तस्मिन्कालेदिनगतास्ताःज्ञेयाः॥ अपवृत्तेमेषादेशर
भ्यप्राक्क्षितिजपर्यंतंयद्राशिभागाद्यंतत्कुग्नंज्ञेयं॥ इतिगोलयंत्रं॥ नाडीवलययंत्रमाह॥ अपवृत्तेकुजलग्नेलग्नंचाधोरवगोल
नलिकांतः॥ दिक्स्थंध्रुवयष्टिस्थंचक्रंघष्टयानिशादेयंश्लाक्ष्णं॥५॥ व्यस्तेयष्टीमायामुदयेकेन्यस्यनाडिकाज्ञेयाः॥ यष्टिछाया
स्पर्शनिरथलग्नंप्रभायांच॥६॥ केनचिदाधारेणध्रुवभिमुखंकीलकंचक्रे॥ अथवाकीलच्छायातत्रमध्येस्थलंतानाड्यः॥७॥
अत्रचालसारमयमिष्टप्रमाणंचक्राकारंसमंनेम्यांपरिधिर्घटिकांकंयंत्रंवगोलमध्यस्थायांध्रुवयष्टेरधिवीमध्यस्थानेप्रोतंका
र्यं॥ तथास्योदयप्रमाणेमेषादिभिरसमेरुसमयपार्श्वयोःषड्भेणचबुद्धिमताकनीयं॥ तस्योदयेविलोमेरव्यं॥ मेषात्यश्चिमतो
रंधोरष्टात्यश्चिमतोमिथुनउत्यादि॥ सचांकनप्रकारःसर्वनोभद्रमयापठितः॥ वृत्तेचक्रभोगे३६० स्तदंतर्घटीभिःस्वदेशगरयेर
व्यंयेरस्वपार्श्वे॥ घनिस्वादयंस्वमिभिः२०क्षेत्रभोगस्त्रिभागाभवेद्दोदशांशेनवाशेः॥ त्रिभोगेर्हिभोगस्तथास्वस्वनाथैः
प्रयत्नेनषड्भंगमेवविभज्य॥२१॥ एवंयंत्रंकृत्वातस्मिन्दिनेतेनकालज्ञानंतस्मिन्दिनेयावोदयंकोरावस्तदुक्तान्राशीन्मेषादई

स्वाभुज्यमानराशेर्भागान्क्षेत्रभागेषुदत्वाग्रेरविचिन्तंकार्यं॥तस्मिन्दिनेउदयकोलग्नस्थिरछायापश्चिमनेतगतात्स्यांछायायांरवि
चिन्तंयथाभवतितथास्थिरंकार्यं॥ततोनंतरंरविर्यथोयथोपरियातितथाछायाधोगच्छति॥छायाकेचिन्नयोर्मध्येयाघटिका
स्तादिनगताज्ञेयाः॥तथाचस्थिरछायायांयोगशिर्षेचक्षिवांशास्लग्नंज्ञेयं॥सचषड्वर्गः॥अथवाकिंबगोलांतस्थयष्टिप्रभासमेन॥
चक्रांतरिष्टप्रमाणकीलकंप्रोतंकृत्वासकीलकोर्ध्वबाभिमुखेप्रथमंभवतितथाकेनचिदाधारणचक्रं॥स्थिरंकार्यंततश्चक्रेनेष्टक
लर्कालछायायत्र लग्नतिस्यर्यत्राधश्चिन्नस्यमध्येननताऽज्ञेयाः॥इतिनाडीवलयं॥इदानींघटिकामाह॥घटदलसूत्राघटि
ताघटिकातास्त्रीतलेष्टुछिद्रा॥घुनिशमज्जनमित्याघुनिशंनकंघटीमानं॥८॥अत्रदशभिश्चुल्लस्यघटीलक्षणमित्यादिय द्वृत्तीलक्षणं
केश्चित्कृतंतद्युक्तिश्रत्यं दुघटंचेत्युपेक्षितं॥दृष्टप्रमाणाकारसुस्थिरंपात्रंघटीसंज्ञमंगीकृतेघुनिशमज्जनमित्यासंख्यायाघटि
षट्त्रिंशच्छतयानीयपलशतानि २६०० लभ्यंततोदेकेननिमज्जनेनकिमितित्रैराशिकं॥इतिघटिकायंत्रं॥अथशंकुमाह॥सम
तलभस्थकपरिधिभ्रमिर्द्योदितजःशंकुः॥तच्छायातः प्रोक्तंज्ञानंदिग्देशकालानां॥९॥इतिशंकुः॥अथचक्रयंत्रं॥चक्रंच
क्रांशाकंपरिधौस्थध्रुवलग्नादिकाधारं॥धात्रीत्रिभक्षाधाराकल्प्याभोद्वित्रवाद्वैच॥१०॥तन्मध्येसूक्ष्मांक्षिप्त्वाकीलंभिमु
खवनेमिकंधार्यं॥मेरुरुन्नतभागास्तत्रक्षछायायाभुक्ताः॥तत्वार्द्धोनिश्चननताऽन्नतालवसंगुणाक्षतंद्युक्तं॥द्युक्लोन्नतांशभ
क्तंनाड्यः स्थूलाःपैरः प्रोक्ताः॥धातुमयंदारुमयंवासमंचक्रंकृत्वातन्नेम्यांध्रुवलग्नादिराधारः शिथिलः कार्यः॥चक्रमध्यसू
क्ष्मंसुस्थिरंआधारात्सुस्थिरोपरिगामिनीलंबवद्ध्रुवरेखाकार्या॥तन्मत्स्यतान्यातिर्यग्रेखाचकार्या॥तच्चक्रंपरिधौभगणांशै२६०
रंकयित्वाआधारस्थिनइतिनतनिभागांतरेतिर्यग्रेखातत्परिधिसंपातेधात्रीक्षितिः कल्प्या॥सार्द्धांतरेऊर्ध्वरेखानेमिसंपातस्था
र्द्धंकल्प्यं॥सुस्थिरेसूक्ष्मशलाकाप्रोक्तव्या॥साचाक्षसंज्ञा॥तच्चक्रमकांभिमुखवनेमिकंयथाभवतितथाऽऽधारेधार्यं॥ततश्चक्र रामू
तेक्षस्यछायापरिधौयत्रलगतिलक्षितिजाचिन्नयोरंतरेयेंशास्तेरवेरुन्नतांशाः॥येछायारवार्धयोरंतरेनतांशज्ञेयाः॥एवमत्रन २९

231
191

तांशान्नतांशज्ञानमेवभवति॥ऊनोन्येघटिकाऽभ्यानीताः॥तद्यथा॥तस्मिन्दिनेगणितेनमध्यंदिनोन्नतांशेर्दिनार्धनाड्योलभ्यं
तेतदाऽभिकिमिति॥एवंस्थूलघटिकास्युः॥अथवेधेनग्रहज्ञानमाह॥मेत्रर्क्षयुष्यंतिमवारुणानामक्षहृयंनेमिगतंयथास्यात्॥
हृरंतरेस्थेषुभरेचरेवातथानतयंत्रंसुधियाप्रधार्यं॥१५॥नेमिस्थदृष्ट्यागतंयत्पश्येत्तेवेधधिक्ष्यस्यचयोगतारां॥नेम्यंकयोर
क्षयुजोस्फमध्येयंशास्थिताध्रुवकोधुतस्तेः॥१४॥यत्रकुस्थितेनेत्थपुरःस्थितेतेहनोध्रुवः स्यात्स्वचरस्यभुक्तं॥तच्चयंत्रस्था
धोनेम्यांहृदिकृत्वोर्द्धनेम्यामुक्तक्षणांमध्येभहृतयंयुगपन्नेमिगतंयथास्यात्तथायंत्रंस्थिरंकृत्वानेम्यांनिरुक्तक्षयोरेकनरंस्थान
मंकल्पेत॥ततोमतः पश्यतोवाहृदिचालयित्वाग्रहंविध्यत॥ग्रहः प्राग्वक्षगतोदृश्यते॥अक्षमूलस्यग्रहस्यचांतरंविक्षेपाग्रहावधिः
अक्षमूलेनेम्यांयत्रलग्नंदृश्यतेतत्स्थानमप्यंकयं॥अथनग्रहांकमध्येयेंशास्तैर्भक्रोयुतःस्फुटोग्रहोभवति॥यदिग्रहात्पश्चिमस्थं
नक्षत्रंयदापूर्वस्थंततदाभक्रवारानस्फुटोग्रहोभवति॥अथवात्यशरंनक्षत्रंरोहिण्याद्यंततोहरेंतरेषुदिग्रहज्ञानंवक्ष्यति॥ग्रहो
दयज्ञाने॥इतियंत्रं॥अथाचार्यंतुर्यंगोलकंचाह॥दलीकृतंचक्रमुशंतिचापंकोदंडखंडंरवलुतूर्यगोलं॥१५॥अत्रयंत्रेयुगोले
गोलएव॥नाडीवलयंविधुरुक्तंतयोर्घटीनाड्ज्ञानेगोलयुक्तिरेवबासना॥सम्यक्चक्रमभिमुखयष्टिकेगोलेध्रुवेतरथोक्ताः स्वनएवघटि
काज्ञायंतेइत्यर्थः॥यत्पुनर्नाडीवलयंचक्रंकृत्वाधस्यांप्रोतंतत्तद्वुर्यैकनाथमेव॥यत्पुनश्चक्रंहृद्ध्रुवउक्तंतन्ननतोन्नतांशज्ञानमेवगोल
युक्त्यानवति॥हृद्ध्रुवउक्तेक्षितिजाद्युपरिगेभोगैरविर्भवतितेरेवपश्चिमक्षितिजादधः कीलछायालग्नतीत्यर्थः॥ग्रहेवेधेयदृक्षेधधि
क्ष्यहृयंनेमिस्थंकृत्वायंत्रंध्र [illegible] तंतक्रांतिवृत्ताकारावस्थानार्थं॥अतस्तत्रापिगोलयुक्तिरेवबासना॥इतिचापतुर्यं॥अथफल
कयंत्रार्थमाह॥हृद्ध्रुवउक्तेग्रस्फुटकालउक्तः सुरवेननान्येर्यतिनंमयातः॥सकोलयुक्तेर्गणितस्यसारस्यष्टग्रबक्ष्येफलकाख्ययंत्रं॥
१६॥स्पष्टार्थं॥इदानीमभीष्टदेवनमस्कारपूर्वकमाह॥नित्यंज्ञाऽज्ञतमोहरंसुमनसामुल्लासनंसप्रभंबालेंदुशंसमयाबबोधनवि
धौप्रोद्बोधितज्योतिषं॥सेव्यंमंडलमध्यगंसुरुतिभिर्यत्नंस्फुरंद्व्यहनंवेतद्गुणमेवदेवममलंश्रीभास्करंभास्कर॥१७॥वन्दि

कथयामि किंयंत्रं किंविशिष्टं [illegible]गंक्षसल्भस्फुरंत्रं व्यभिचारि॥ कः कर्ता ऊहं भास्करः किंकृत्वा प्रणिपत्य कं भास्करं सूर्यं कं विशिष्टं मंडलमध्यगं सूक्ष्मरूपावस्थानं पुनः किंविशिष्टमिति प्रतिविशेषणं संबध्यते॥ नित्यं ऊर्ध्वं विनाशिनं॥ तथाजाज्यतमोहरं शेत्यतिमिरहरं तथासुमनसांकमलादीनां उल्लासनं तथासुप्रभं तथाक्लेशं निरायासं॥ क्रमसमयाववोधनविधौ॥ कालज्ञानविधानेन तथा प्रोद्वोधितज्योतिषं ठल्लामितारकं॥ यदेतन्नारकाणां तेजः तद्रविं तेनः संज्ञानितमेवेत्यर्थः॥ तथासेव्यां॥ उपास्यकैः सुकृतिभिः पुण्यबुद्धिः॥ किंकिंविशिष्टयंत्रं एतद्गुणमेव॥ ऊनएवतान्येवविशेषणानियंत्रेव्याख्यायंते॥ किंविशिष्टं यंत्रं जाज्यतमोहरं॥ जाज्यं मोर्ख्यं तद्वेवतमोहरतीतिजाज्यतमोहरं॥ कदानिस्यं प्रत्यहं॥ तथासुमनसांविदुषांउल्लासनं॥ तथासप्रभं छायासहितं॥ तथाऊक्लेशंसमयाबोधनविधौ॥ अत्रसुखेनकालज्ञानंभवतीत्यर्थः॥ तथाप्रोद्वोधितज्योतिषं॥ उज्जृंभीकृतज्योतिःशास्त्रं॥ तथासुकृतिभिःसुगणकैःसेव्यं॥ तथामंडलमध्यगं यस्येतिमंडलमध्यगं॥ अनालिखितमित्यर्थः॥ तथाऊर्ध्वलक्षणमाह॥ इदानीयवलक्षणमाह॥ कर्तव्यंचतुरस्रकंसुफलकं खांकांगुलैर्विस्तृतं॰ विस्तारादिगुणायतंगुणगणेनायाममध्येतथा॥ आधारःस्थेथश्रृंखलादिघटितः कार्यावरेखानतस्त्वाधारादवलंबसूत्रसदृशीमालंबरेखोच्यते॥ ९८॥ लंबनवत्यंगुलकैर्विभज्यपलंगुलंनिर्यगतः प्रसार्यसूत्राणितत्रायतसूत्रेरखाजीवाभिधानाः सुधियाविधेयाः॥ ९९॥ आधारतोयः खगुणांगुलेषुऊर्ध्वालंबयोगेसुखिरंचसूक्ष्मं॥ इष्टप्रमाणासुखिरेशलाकाक्षेप्यासंसारबलुसापकल्प्या॥ २०॥ षष्टंगुलव्यासमनश्वरंधात्कृत्वासकूर्तंपरिधौनदंकं॥ षष्ट्याघटीनांभगणांशकैश्च २१॰ प्रत्यंशकंचांबुपलैश्चदिग्मिः॥ २१॥ अग्रेसरंध्रातनुपांदकैकाषष्ट्यंगुलादीर्घतयातथांकया॥ अत्राधोधातुमयंश्रीपर्ण्यादिसुदारुमयंवाफलकंचतुरस्रंश्लक्ष्णंसमंकर्तव्यं॥ तच्चनवत्यंगुलविस्तारंद्विगुणविस्तारदैर्घ्यं॥ तत्समार्पदैर्घ्यमध्येतस्याधारःश्रृंखलादिकार्यः आधारोध्वं यंत्रंयथालंबमानंस्यात्॥ तथाधृतेफलकेऊर्ध्वाधरादधः सूत्रंमवलंब्यरेखाकार्या॥ सालंबसंज्ञा॥ तंलंबनवतिभागंकृत्वाभागेभागे तिर्यग्रेखादीर्घाकार्या॥ तीर्यक्कृततुलंबभावानमहत्स्यात्॥ तारेखाज्यासंज्ञाज्ञेयाः॥ आधाराद्धस्त्रिंशदंगुलानेयाज्यानस्यलंबस्यच

रामः
३०

233
1917

संपातेसूखिरंतत्रेष्टप्रमाणाशलाकाक्षेप्यासासंज्ञा॥ तस्माद्ध्रात्त्रिंशदंगुलानेनकर्कटेकेनरज्जुनेरेखाकार्या॥ सापष्टिघटिकाभिः॰ भागणांशैःस्वषडग्निसंख्ये॰ प्रत्यशदशभिर्दशभिःपानीयपलैश्चांक्या॥ अथनाम्रादिमयीवंशशलाकामयीषष्ट्यंगुलादीर्घतयातेरेखफलकांगुलैस्तथैवांकितेकार्या॥ सापट्टिका द्व्यंगुलविस्तृताकार्या॥ एकस्मिन्नग्रेंगुलमात्रविस्तृताकुंडाराकाराकार्या॥ तत्रविस्तारमध्येछिद्रंकार्यं॥ अथप्रोतायाःपट्टिकायाःलंबोपरिस्थितायाःएकंपार्श्वंयथारूंबरेखांनजहातितथासंघाकार्येत्यर्थः॥ इदानीयंत्रोपकरणमाह॥ यत्खंडैकैःस्थूलचरंपलार्धंतकुरु॰ हस्त्याज्यरसंजिनीह॥ २२॥ यत्खंडकोत्थचरार्धंपनीयपलात्मकं॰ नस्यैकोनविंशतिभागो॰ त्रचरज्ञात्रेया॥ तानिचरखंडानिदिङ्नागसत्र्यंशगुणे॰ विनिघ्नीफलप्रभास्फटिकस्वरखंडकानीति॥ तानियथासार्धंचतुरंगुले॰ देशे॰ ॥ अत्रोपपत्तिः॥ खंडैकेष्वरसाधनेकथितेत्र॥ तज्ज्ञरसंयुतश्चरज्यारूपमेवागच्छति॥ तज्ज्ञपानीपलात्मकं॥ अतःषड्गुणितमस्वात्मकंस्यात्॥ ततोनुपातः यदिचिज्ज्याव्यासार्द्ध॰ एतावतीचरज्ञातदात्रिंशद्व्यासार्द्धेकिंपतीति॥ अत्रत्रिंशद्गुणःत्रिज्याहरोनःषष्ट्यंशताचत्रिज्यापवर्तनेलब्धेनाताएकोनविंशतिः॥ ९९॥ हरःरूपंगुणः फलमत्रयंत्रेचरज्येत्युपपन्नं॥ इदानीयष्टिसाधनमाह॥ वेदाभवाशैरनुबोधतिथ्यविश्वचबाणाः॰ ॥ पलकर्णनिघ्नाः॥ अत्रकोष्ठतास्क्रमशः स्वदेशेराश्यर्धलभ्यानिहिरखंडकानि॰ नेक्षांनिपातार्घरवेर्नुजस्याषष्ठ्युद्धृताक्षश्रवणेनभक्ता॥ दिघ्नी॰ हृताप्तभवतीहयष्टिः सापट्टिकायांसुखिरात्स्वदेया॥ ॥ एतानिनिरक्षदेशेपलकर्णगुणानिद्वादशभक्तानिस्वदेशभवंति॥ पंचदशभिर्भागे॰ रेकेकंलभ्यतेएवंरखंडैकैःसायनांशार्कोद्भुजज्यासाध्या॥ सायष्टिभक्तापलकर्णयुक्ताद्विगुणाच्चतुर्भक्तायुलात्मिकायष्टिर्भवति॥ सायष्टिः पट्टिकायांसुखिरात्स्वदेया॥ यष्टिमितांगुलानिपट्टिकायांरंध्राद्दारभ्यगणयित्वाग्रेचिन्हंकार्यमित्यर्थः॥ अत्रोपपत्तिः॥ अत्रसुखिरोपरिज्यामध्यरेखासामध्यरेखेतिज्ञातव्या॥ इहकिलरूपोल्लाकारंयंत्रंध्रुवतेकीलच्छायायांनपरिधौलगतितन्मध्यरेखयोरंतरंखेउन्नतभागास्तेषांज्योन्नतज्या॥ मध्यरेखाछाययोमध्येयावंत्यंगुलानितावत्युन्नतज्येत्यर्थः॥ सेवकीलेशंकुः शंकुः

पलकर्णेनगुणोद्वादशनक्तः इष्टस्फुटितिः स्यात्॥सात्रिज्यायातनाद्युज्यायाभक्तेशंत्यफलास्यात्॥अत्रत्रिज्योत्तरगोलेचरज्यायुतादक्षिणेहीनासात्यफलास्यात्॥अंत्ययाइष्टांत्योनयायत्रलेघंसानतकालस्योत्क्रमज्यास्यात्॥अथतस्याउत्क्रमचापंकृतंनतकालोज्ञायतइतिकिलगोलेकालज्ञानवासना॥इतिधूलिकर्मयंत्रादेवापहाहर्तुंयष्टिःकृता॥तत्रतावद्दृश्यर्धभुज्येद्युआ॰॰॰॰राशी॰॰॰अध्यर्धराशी॰॰॰राशिद्वये॰॰॰राशित्रयेसार्द्ध॰॰॰राशिचत्वारि॰॰॰यदाकिलद्वादशांगुलशंकुःत्रिज्ययागुण्यतेज्ञाभिर्युज्यतेएथक्एथक्विभज्यतेतावत्सर्वत्रद्वादशांगुलानिलभ्यंते॥अथोचेदाभवाद्यत्यादीनिव्यंगुलानिउपरिनतानद्वादशपरिलेखेषमेचान्युनुपातः॥द्वादशतुल्येपलकर्णेएतानिज्ञधोव्यंगुलानितदेष्टपलकर्णकानि।एतानिपलकर्णहतानिद्वादशहृतानिपंचदशभागलब्धानिस्वंउकानिकल्पानि॥नेःस्वंउकैःसायनांशार्कस्यभुजज्याव्यंगुलात्मिकाभवति॥अथषष्युद्धृताइष्टमक्षकर्णेनोयोज्यायनोमउपरित्यक्तोद्वादशतेयावदक्षकर्णेनगुण्यतेद्वादशभिर्भज्यतेतावदक्षकर्णएवलब्धते॥एवंद्वादशांगुलशंकोरिष्टांत्यज्ञाता॥एवंधूलिकर्मोपसंहारार्थंत्रिदेशेगुलस्यशंकोःपरिणमिता॥तत्रानुपातःयदिद्वादशांगुलस्येयंतदात्रिंशद्गुलस्यशंकोःकेति॥अत्रगुणकभाजकौत्रिभिरपवर्तितौ॥गुणकस्थानेदश१०भागहारस्थानेचत्वारःकृताः॥त्रिंशद्गुलशंकुरेवमनुपातद्वयेपरिणमितः॥युदलेइष्टांत्यासायष्टिसंज्ञाभवतीत्यर्थः॥यदित्रिंशद्गुलकोर्यष्टिमिताद्युदलेइष्टांत्यातदेष्टशंकोःकियतीतिएवमिष्टशंकुर्यष्ट्याद्युण्यःत्रिंशताभाज्यःफलमिष्टांत्येतिस्थितं॥तदर्थंसायष्टिःपदिकायांदत्ता॥तदग्रेचिन्हंकृतं॥इदानींयष्टियोजनमाह॥धार्यंतथाफलकयंत्रमिदंयथेवतत्साधर्म्ययोर्लगतितुल्यमिहस्थेनतज्ज्ञायाक्षजास्पशतितत्समधोयमंशंतत्रांशकेमतिमतानरणिःप्रकल्प्यः॥२५॥अक्षग्रोतांरविलवगतांपदिकान्यस्यतस्माद्यष्टग्राद्युपरिफलकेधश्चगोलकमेण॥यत्रोद्देयश्चरदलगुणस्तत्रयाज्ञातयाचछिन्नेदृष्टेनलगतद्यष्टिकाःस्कंधेनालंबकांताः॥२६॥तद्यत्रमाधार्यलंबमानंतथाधार्यंयथायंत्रोभयपार्श्वेयोरुल्यकालमेवार्कतेजोलगति॥अर्कोभिमुखवेनमिकदृष्ट्यंउल्लाकारमित्यर्थः॥तथा

रामू ३१

230
1913

धृतेस्फिरेग्रोतस्यास्यछायारत्नपरिधौयस्मिन्नंशेलगतितत्रांशेर्कःकल्प्यः॥तथाक्षग्रोतेनेवपदिकारंध्रेस्थाप्या॥तथाधृतायांयत्पूर्वंकृतंचिह्नंतत्स्मादप्युत्तरगोलेदक्षिणेत्वधश्चरज्यामितांन्यगुलानिफलकेगणयित्वातत्रचिन्हंकार्यं॥चिन्हस्थानेयाआरेखासाग्रतेयत्रलग्नातस्मादधोवृत्तेलंबरेखावधेर्यावंत्योपदिकास्तावंत्यस्तत्कालेनताज्ञेयाः॥तद्यत्रचिन्हंयष्टिरेखयोर्मध्येस्थितंतत्रातद्दनुसारिणीतत्रान्यांरेखांप्रकल्प्यनाड्योज्ञेयाः॥अत्रोपपत्तिः॥अत्रोन्मण्डलेमुखिवरावुपरिदक्षिणेनद्वधश्चरज्यामितान्यंगुलानिदत्वातद्ग्रेचिन्हंकार्यं॥तदंत्याग्रेज्ञेयं॥एवंवृत्तस्याधोव्यासार्धंचरज्यायुतोनंस्फुटंभवति॥अतःसांत्या॥अथवृत्तपरिधौयत्रच्छायालग्नातन्मध्ययोरंतरंकिलशंकुः॥छायोपरिपदिकायांन्यस्तायांयत्रयष्टिचिन्हंतन्मध्यरेखयोरंतरमिष्टांत्या॥यादृग्विज्यग्रेशंकुतुल्योविपरीतेवंशैराशिकंस्फुटंभवति॥सेष्टांत्यायाःशोध्याज्ज्यांत्याग्रंतुचरज्यायां॥मध्यज्यायाउत्तरगोलउपरिदक्षिणोधेवर्तते॥अतोयष्ट्यग्रादुपर्यधश्चरज्यादत्ता॥तदग्रेयाज्यारेखातयावच्छिन्नेधोवृत्तखंडेवाणरूपमंत्यायाज्ञवशेषंभवति॥अतस्तदुत्क्रमज्याचापंनतघटिकाभवंति॥तस्माद्ज्यारेखायाःसकाशाल्लंबरेखावधिर्नतघटिकावृत्तेविगण्यग्रात्स्फुटार्थः॥नतघटिकादिनार्द्धांतेताउन्नतघटिकाश्चरत्रकिंचित्रं॥एवंछायादर्शनात्कालमुक्तेदानीएतावत्सनीष्टकालेनतेष्टछायागमिष्यतीत्येतदर्थमाह॥लंबाद्दृग्यावन्नतघटिकास्तज्ज्यकानश्चरज्याज्यस्तादेयाभवंतिचतथायापरातत्रमोक्षु॥धार्यंपदीस्पशतिहितथातांज्यकांयष्टिचिन्हंयदिस्थानेनपतंतिनदाक्षस्यनूनंप्रभास्य॥२७॥अधस्तालंबवत्तसंपातादूर्ध्वंचेन्नतघटिकागण्यास्तदग्रेयाज्यारेखातस्याअधउत्तरगोलेदक्षिणेनदुपरिफलकेचरज्यामितान्यंगुलानिगणयित्वाचिन्हंतत्रयाज्यारेखातस्यांरेखायांयदिस्थितायष्टिचिन्हंयथालगतितथाक्षग्रोतेनेवसापदीधार्या॥यदीस्थानेनस्फिरेकालेक्षछायापतिष्यतीतिज्ञेयं॥अत्रोपपत्तिः कथितप्रकारवैपरीत्येन॥यदस्ययंत्रस्यनवत्वंगुलविस्तारद्गुणंच॰॰॰देष्यमुक्तंतत्सर्वदेशाभिप्रायेण॥अथवायावद्देवस्यदेशोपयोगितावद्देवबुद्धिसतांकार्यं॥तद्यथा॥रत्नमध्यरेखाउपरिपरमचरज्यामि

तरेखाऽष्ट८ अथश्चाष्टत्रिंशत्३८एवंषट्चत्वारिंशद्गुलानि४८विस्तारेपरमयष्टिमितान्यंगुलानिहिगुणानिषट्समभक्तेरर्कैर्यत्
तावताकुरुक्षेत्रपर्यंतंयावत्कारुज्ञानंस्यात्॥ ॥इतिफलकयंत्रं अथयष्टियंत्रमाह॥त्रिज्याविष्कंभार्द्धसमंरुंध्वादिगंकेंतंत्र
दत्वाग्रांप्राक्पश्चात्युज्यादृक्संचलनंमध्ये॥२८॥तत्पार्श्वोभयस्थंकं९यष्टिर्नेष्टद्युतिस्ततःकेंद्रे॥त्रिज्यांगुलानिधेयायष्ट्यग्रा
तरंयावत्॥२९॥तावत्सामोर्व्वायद्वितीयदृग्नेधनुर्भवेत्तत्र॥दिनगतशेषानाड्यःप्राक्पश्चात्स्युःक्रमेणैवं॥३०॥समायांभुवि
त्रिज्यामितांगुलेनकर्कटकेनदृग्नंदिगंकितंचकृत्वातत्रप्राक्पश्चाच्चाग्रांगुलशलाकयोन्नतदक्षिणाबाज्यार्द्धवद्देया॥अग्राग्रयोर्यो
र्द्धंसूत्रंतदुदग्यास्तसूत्रमुच्यते॥अथतुंबुदृग्नस्यमध्येद्युज्यामितेनकर्कटकेनान्यदृग्नंकृत्वानाडीषष्ट्या८कनीयं॥ततस्त्रिज्यामि
तांगुलाग्रशलाकयोर्मूलकेंद्रेलग्नंकृत्वाग्रमर्कामिमुखंतथाधार्यं॥यथायष्टिर्नेष्टद्युतास्यात्॥ततःप्राच्यांदिशित्रिज्याग्रेण
यदग्रायच्चिह्नंतस्ययष्ट्यग्रस्यचमध्येरज्वशलाकयामिलित्वासाशलाकोद्युज्यादृग्नेनीत्वाचद्वार्यं॥तज्ज्यावत्॥ततःशलाकयो
र्मध्येधनुर्यावल्लोल्लिखाज्ञाकाशेलिखितुंनायातीतितोग्राग्रयष्ट्यग्रयोरंतरंशलाकयामीलागृह्यते॥ततोभुविलिखितंद्युज्यादृ
ग्नगताज्ञेयाः॥एवंपश्चिमाग्रायष्ट्यग्रयोर्मध्येशलाकयादिनशेषाज्ञेयाः॥तंदेक्यंदिनमाह॥अत्रोपपत्तिर्गोलयुक्तेव॥षष्टीनि
ज्याभ्यद्युविवृत्तंलिखितंतल्लिप्तिजं॥तत्रपूर्वपश्चिमतश्चाग्रा॰अग्राग्रयोरपरागतारंरवोदयास्तसूत्रं॥ऊर्ध्वाग्रायउदितोरविःयथा
यथाहोरात्रगत्योपरिगतस्तिष्ठतितथाकिंदृग्निविशतिमशलाकाचेष्टयेत्साभ्यमाणेयष्टिर्नेष्टद्युतिस्यात्॥अतोयष्ट्यग्रेरविःअग्राग्रा
दर्कंयावद्दोरात्रवृत्तेयावंत्योघटिकास्तावंत्येदिनगताभवंति॥तत्राकाशेद्युज्यादृग्नं लिखितुं नायातीत्ययाग्रय
ष्ट्योरंतरंशलाकयामित्वा गृह्यते॥ततोभुविलिखितेद्युज्यादृग्नंतयाशलाकयासर्वज्यारूपयाधनुर्घटिकाज्ञानंयुक्तियुक्तं
अथान्यथाह॥यष्ट्यग्रालंबोनाज्ञेयाहृज्यान्यकेंद्रयोर्मध्ये॥नष्टद्युतेर्यष्टेरग्रात्स्थोयावान्लंबस्तावत्तस्मिन्काष्ठेशंकुः॥शंकुमू
लकेंद्रयोर्मध्येदृज्ज्ञातेया॥शंकुमूलाग्र्यपरशोरंतरंबाहुः॥प्रागपरागानरांतरंबाहुरितिवक्ष्यति॥केवलदृग्ज्ञानेसत्यक्षमा

237
1917

माह॥उदयेस्तेयष्ट्यग्रायात्प्राच्यपरामध्यमर्कंस्यात्॥२९॥शंबूदयास्तसूत्रांतरमर्कंगुणंनरोध्नंतंपलभा॥उदयकालेस्तकालेवा
यष्टिर्नेष्टद्युतिर्म्रियमाणमर्कंलेखभूलग्नास्यात्॥एवंयष्ट्यग्रप्राच्यपरयोरंतरंज्यार्द्धवस्थितं॥साग्राज्ञेया॥ततप्राग्बदुदयास्त
सूत्रमिष्टंकालेशंकुंश्च॥शंकुदृग्नसूत्रयोरंतरंद्वादशगुणंशंकुनाभकंपलभास्यात्॥अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन॥तद्यथा॥यद्यस्य
शंकोःशंकुदृग्नसूत्रयोरंतरंशंकुतलंभुजस्तद्द्वादशांगुलस्यकइतिफलंविषुवतीभवति॥अथोदितकर्ममदृष्ट्वापिभुजयोरेका
न्यदिशोरंतरमेवंरविभुज्यं॥२२॥शंकुंतरदृग्नलंबागपराशानरांतरंबाहुः॥स्पष्टार्थमिदं॥अत्रोपपत्तिः॥यत्रदेशेविषुवती
तत्रोचरगोलेप्रथमशंकुःत्रिंशदलं३०दृग्नस्यस्यायाम्योभुजःपंचागुलोन्यश्चषट्त्रिंशदंगुलः॥३५॥तस्ययाम्योभुजःसप्तांगुलः
॥अत्रायंविनाशंकुतलंनज्ञायतेकिंतुभुजाभ्यांयोर्यावदंतरंशंकुतलयोरपिनावदेवांतरंभवति॥तत्संकुतलंकल्पितंशंकूछ्रायां
तरतुल्यशंकोःयद्यस्यशंकोरियंशंकुतलंतद्द्वादशांगुलस्यकिमितिफलंपलभा॥अथवापलभाप्रमाणंयावन्नावत्॥यदिद्वादशांगुल
स्यशंकोःपलभाशंकुतलंतद्द्वात्रिंशदंगुलस्यषट्त्रिंशदंगुलस्यवाकिमिति२२।या१२।३२।या१२।३५॥एवंज्ञानेशंकुतलेएथकूएथकू
या३२।१२या३५।२एतेस्वस्वभुजाभ्यांरहितेज्ञातेउनरज्ज्ञेयाः३२।१२।३५।१२॥अनयोरयोःसमीकरणेछेदमेच
क्रियमाणेइयंक्रियोपपद्यते॥इदानींदिग्देशकालनामज्ञानेकेवलार्कदर्शनेसर्वमाह॥यस्याशंकुर्नितयंज्ञात्वावाकथनेसर्वं॥ज्ञा
यंनशंकुशरसोत्तीर्यसूत्रंनिबध्यतत्रके॥मध्यमसूत्राद्दृग्सूत्रेभूमिंप्रथमेद्युत्रे॥३॥भूचिन्हंहितयोपरिसूत्रंतत्रोदयास्तसूत्रंस्या
त्॥तत्रकेंद्रांतरमग्रासूत्रादग्रांतरेततःप्राची२५॥माग्रहृन्नोक्षजायानष्टस्तिविहतायकार्कसंगुणिता॥क्रांतिज्यात्रिज्याभ्नीजिनभा
ग॥त्योद्धृतादोर्ज्या॥२५॥त्रिज्याकृतंविलिखेत्प्राग्वद्यस्यांशंकुत्रितयमभीष्टकालेज्ञात्वाप्रथमतृतीयशंकुत्रयोरेकंसूत्रंतीर्यद्ब
ध्वोमध्यस्थशंकोरन्यस्यसूत्रस्यैकमग्रंबध्वातत्सूत्रंतिर्यक्स्थंसूत्रलग्नंयथाभवतितथाप्रथमशंकुभिमुखमधःकर्णगत्याचि
त्त्वाकृतपरिधिनीत्वातत्रचिन्हंकार्यं॥ततोन्यत्सूत्रंतदेववाद्यतृतीयशंकुभिमुखमनेनैवप्रकारेणानीयतत्पश्चिमभागेचिन्हंकार्यं॥

तयोरुपरिगतसूत्रं उदयास्तसूत्रंस्यात्॰ सूत्रैक्यं दृग्ज्ञानयोरंतरमग्रा॰ उदयास्तसूत्रादग्राः तुल्यैक्यं दृग्ज्ञानयोरुपरिप्राच्यपरारेखाकार्या॰ ततः शंकु
दृग्ज्ञानसूत्रांतरमित्यादिनाफलभाज्ञानं॰ अत्रगोलेहोरात्रवृत्तेयथोक्तक्षितिजसंपातयोरुदयास्तसूत्रंबध्वातस्मिन्नहोरात्रवृत्तेवि
न्यस्तंकृत्वाशंकुशिरांसिप्रकल्प्याग्रंतच्चिन्हयोस्तीर्यक्सूत्रंचनिबध्यमध्यमच्छिन्नातीर्यक्सूत्रंससंक्रमधः सूत्रनीयमानमु
दयास्तसूत्रएवलंबगतिरत्रुषपत्तिर्दर्शनीया॰ ततोग्रादिकुफलभा॰ ज्ञानंयुक्तियुक्तं॰ फलभाज्ञानेतद्दृग्ज्ञानंकथंकालज्ञानार्थमाह॰
तद्दृनुराद्यचरणेवर्षस्यार्कः प्रजायतेन्येषु॰ भार्द्धाच्युतः सभाईभगणात्पतितोब्दचरणानां॥३७॥ अर्कः तुविनैर्ज्ञानस्यादतुविन्ना
न्यग्रतोवस्थे॰ भवितयाद्ग्राभ्रमणंनसदृग्ग्रादिक्यलाघवं॰३८॥ आयातोग्रातोवाभानुसंक्रांतिपातः एवंस्यात्॥ पातोनःस्फुटभानुः स्फु
टभान्नीभवेत्सातः॥३९॥ अत्रायातस्मृतिविक्षताग्रकार्कः॰ संगुणितेत्यादिविलोमविधिनायास्फुटार्कदोर्ज्याज्ञानीतनत्स्याद्दृनुः स
रविर्भवति॥ एवंवर्षस्यप्रथमचरणेद्वितीयेभार्द्धाच्युतस्तृतीयेसभादृश्चतुर्थेभगणात्पतितइतिन्यस्तविधिः॥ वर्षचरणज्ञानंचरमु
च्यते॥ अत्रान्येराचार्यैर्भाद्विनयाद्दिग्ज्ञानंदृग्ज्ञानेभाभ्रमेरेखांचोत्पाद्यकेंद्रभाभ्रमेरेखयोर्यत्रयोर्मध्यतरमंतरंसामध्यछायया॥त
तः क्रांतिज्याविलोमविधिना॥तत्स्याद्विरक्षश्चैवंवक्ष्यमाणमहाप्रश्नभंगार्थंयत्कृतंतदसत्॥ कुतः॥ यद्भाद्विनयाद्भाभ्रमणंतदवि
तथादसत्॥ अन्यान्यभायहणादन्यथान्यथाभाभ्रमरेखास्याद्दिनिर्घुणेरवलोकयं॥ भाभ्रमनाशेदृक्फलादिकमपिनघटते॥
अतोयच्छंकुचितयंत्रालेत्यादिनामहाप्रश्नभंगोयुक्तः॥ अत्रकिलाग्रातोरविर्ज्ञातः॥ योत्रायातः स्यायातोवारविर्ज्ञायतेस
क्रांतिपातएवस्यात्॥ अतःपातोनोरविर्भवति॥ रव्यूनश्चपातोभवतीतियुक्तमुक्तं॥ एवंस्फुटरवेर्मध्यमोमध्यमाद्दृग्गणोदृग्गणा
क्क्ष्यगतमिकालज्ञानं॥ इतिपंचविधयंत्रं॥ इदानीमीषयंत्रंविचक्षुस्तत्प्रशंसामाह॥ अथकिमुदुथुतंत्रैर्धीमतोभिर्यंत्रैः स्वकरक
लितयष्टियष्टिमूलाग्रदृष्टेः॥ नतदविदितमानंवस्तुयद्दृश्यमानंदिविभुविचजलस्थंप्रोच्यते थस्थलस्थं॥४०॥ अत्रप्रश्नः॥ वृ
श्यमूलंप्रविलोक्यचाग्रंतत्रांतरंतस्यमसुखंयंच॥योवेत्तियष्टेवकरस्थोयेसोधियंत्रवेदीवरकिन्नवेत्ति॥४१॥ स्पष्टार्थमिदं॥

239
1917

अथयष्ट्याध्रुवबंधेनफलभामाह॰ यष्ट्ययमूलसंस्थंविध्वाध्रुवमग्रमूलयोर्लंबौ॥ बाहुर्लंबांतरभूर्लंबोच्छ्रायांतरंकोटिः॥ ४२॥
कोटिहतदृग्गुणिताबाहुविभक्तःफलप्रभाज्ञेया॥ अत्रसमायांभूमौस्थितेनागणकेनध्रुवः कर्तव्यः॥ यष्ट्ययमूलसंस्थमितिः॥
यष्टेरग्रेमूलेचैकंहेलयाध्रुवः संलग्नोदृश्यते॥ तथायष्टिर्ध्रुवार्थं॥ ततस्तदग्रान्मूलाच्चलंबानिपातोकर्तव्यो॥ भुविलंबनिपा
तयोरंतरेयावत्संगुप्तांगुलानितावान्भुजः॥ एवंलंबोच्चयोरंतरेयावंतिनावनी॥ कोटिः यष्टिप्रमाणंकर्णः॥ सर्वत्रध्रुवेष्वयमेवविधिरि
तिज्ञेयं॰ ततोनुपातः॰ यद्यनेनबाहुनावतीकोटिर्लभ्यते॰ तदाद्दशांगुलेनकिमितिफलंफलभाज्ञानं॰ इदानींवंशादिध्रुवमाहध्रुवे
वंशतलंदृश्युच्छ्रायहतान्नाहोः॥ ४३॥ कोद्यालंब्धंस्वेयस्त्ववंशमध्यमहीमानं॰ विध्याधोवंशाग्रंभूमानंकोटिसंगुणंभक्तं॥४४
शेस्यावंशोच्छ्रायादृश्युच्छ्रायेणसंयुतोज्ञेयः॥ उदाहरणं॰ पंचशतांगुलायष्टि॰ ५ २ष्टषष्टिदृगुच्छ्रयः॥ षड्रातलंबभेदोः को
टिः सप्तदशांगुलः॰ अग्रबंधेरसेशादोः॰ कोटिस्तुरंगकुंजरा॥ ४७॥ वंशस्ययस्यतन्मानंचालवंशांतरंवद॥ ४८॥ यष्टिः
दृश्युच्छ्रायः॥ ४९ तत्रबंधेबाहुः॥ कोटिः॰ अग्रबंधेबाहुः॰ कोटिः॰ अत्रतत्रबंधेग्रबंधेवाध्रुवबंधवद्यष्ट्यग्रमूलल
ब्धयोरंतरंभुजोलंबोच्छ्रायांतरंकोटिरित्यंयथोक्तकरणेनलब्धमात्मवंशांतरं॥ ५० वंशोच्चं॰ अत्रोपपत्तिः॰ आत्मवंशांतरंभू
मिर्भुजः॥ दृश्युच्छ्रायः कोटिः दृष्टिवंशमूलयोर्बद्धंसूत्रं कर्णयंत्रस्तत्रानुसारमेवयष्ट्याध्रुवबंधेनत्र्यस्रमुपपद्यते॰ तत्रलंबानभूं
भुजः॥ लंबोच्छ्रांतरंकोटिः यष्टिः कर्णः॰ अतोनुपातः॥ यद्यनयाकोट्याऽयंभुजोलभ्यतेदृगुच्छ्रायकोट्याकइतिफलमात्म
वंशांतरभूमिः एवमग्रबंधेपि॰ एवंवंशमूलाद्युपरिस्थंवंशखंडंकोटिः दृष्टिवंशाग्रयोर्बद्धंसूत्रंकर्णः॥ एतत्प्रस्तानुसारमेवंत्र
ध्रुवस्तंभवति॰ अतोनुपातः॥ यदिवेधभुजेनवेधकोटिर्लभ्यते॰ भूमितेनभुजेनकेनिफलंविन्होपरितनंवंशखंडं॰ दृश्युच्छ्रा
णयुतंसकलंवेणुप्रमाणं॰ अथकेवलाग्रबंधेनाह॰ अयंविध्वोर्धस्थः पुनरुपविष्टश्चतद्दृश्यत॰ विजभुजभक्तेकोटीतदंतरस्तत्र
दृग्गोच्चविश्लेषः॥ भूमिर्वंशोच्चमतः पृथक्पृथक्पूर्ववत्तलेयं॰॥ अत्रप्रश्नः॰ ऊर्ध्वस्तंभस्याग्रहरिणेव्यवहितस्याप्यग्रमार्ग

सखेवंशस्थेषुगुणस्ययस्यसुसमेदेशेसमलोकते अत्रैवत्वमवस्थितोयदिवर स्यांतरंचोच्छ्रयंमन्येयंत्रविदांवरिष्ठपरवीथा
तोसिधीयंत्रविन४७उदाहरणं दृश्यछ्रोर्ध्वसंस्थेनवंशाग्रेविध्यातभुजः॥दृश्यश्चतुष्करोथन्योयष्टः स्वांकगुलः स्वखे ४८
निविष्टेनतथाकोटिरंगुलंवेधयोरपि॥आत्मवंशांतरंब्रूहिवंशोच्छ्रायंचवेधवित् ४९॥ऊर्ध्ववेधेभुजः१६उपविष्टवेधेभुजः१० उभ
योरपिकोटिः२ अत्रैषाकल्पितोदृगुच्छ्रायो॥७२॥२४॥यथोक्तकरणेनलब्धंभ्रमानंहस्ताः॥२८।८॥उभयतोपिवंशोच्यंहस्ताः
२२अत्रोपपत्तिरव्यक्तक्रियया॥तत्रात्मवंशांतरंभूर्यायतनानतया यद्यूर्ध्ववेधेनभुजेना१६ नेननलकोटिरियंलभ्यतेतदायावन्ना
वन्मितेनकिमितिफलंभूर्ध्ववदूर्ध्वदृगुच्छ्रायेणयुतंजातंवंशमानं २८॥ एवमुपविष्टवेधेनचवंशमानंया॥रू२८ एतोस
मासितिसमछेदगमेशोधनार्थं॥९॥न्यासः॥या १ रू२२ ८ समीकरणेनलब्धंभ्रमानमंगुलानि५९ २ वंशयोरन्नापितयो
रुच्छ्रायः९ रू२७३६ पितयोरुभयत्रापिवंशमानसममेवांगुलानि ७२ ततश्चैषक्रियोपपद्यतेइत्यर्थः अथजलांतर्वधमा
ह एवंतोयेप्योच्यं तत्रदृग्ज्ञानंनभवति किंवायस्याकोदृगुच्छ्रायोजलांतरेबाहु॥४०॥अत्रप्रश्नः॥दूरस्थस्यनदूरगतस्य
यदिवादृश्यस्यदृष्टस्यवावंशस्यप्रतिबिंबितस्यसलिलेदृश्यमात्रंसखे॥अत्रैवत्वमवस्थितोयदिवस्यांतरंचोच्छ्रयंत्वांस
र्वज्ञमनंद्रियंज्ञमनुजव्याजेनमन्येभुवि॥उदाहरणं दृश्याचेच्यंत्रांगुलाकोटि२ बाहुश्चचतुरांगुलः॥ऊर्ध्वस्थेनोपविष्टेनबाहु
रेकादशांगुलः॥९॥कोटिरष्टांगुलातोयेवंशोच्यंवध्यतासखे॥त्र्येक॥७२।२४ हस्तोदृगुच्छ्रायोवंशोच्यंचांतरंवद॥ऊर्ध्ववेध
कोटिः२भुजः४उपविष्टवेधेकोटिः८भुजः११दृगुच्छ्रायोक्रमेण७२।२४ लब्धमालवंशांतरंहस्ताः॥वंशोच्चंहस्ताः२२अत्रो
र्ध्ववेधिन्यन्यायस्थितिः॥अत्रोपपत्तिः॥अत्रभितेः सुसमेपार्श्वेतीर्यंग्रेखादीर्घाकार्या॥सकीलजलसमभूः॥तत्रैकस्मिन्नर्ध्वा
तप्रदेशेऊर्ध्वरेखाकार्या॥सकिलवंशः वंशमूलादधोगामिनीवंशप्रमाणेवान्यारेखाकार्या॥तत्किलवंशप्रतिबिंबं॥अथभू रामू
रेखोपयन्यप्रांतेदृगुच्छ्रितान्यारेखाकार्या॥दृगुच्छ्रायात्प्रतिबिंबवंशाग्रगामिनीकर्णरेखाकार्या॥साकर्णरेखाभूरेखायांयत्र ३४

241
191

लग्नातत्रजलेवंशाग्रंदृष्ट्वापश्यतिजलादुभयतोपिदृश्यस्तेनवत्॥तत्रजलवंशयोरंतरंबाहुः॥प्रतिबिंबवंशः कोटिःअधःक
र्णखंडंकर्णः॥अन्यदात्मजलांतरंबाहुर्दृश्यच्छ्रायः कोटिः ऊर्ध्वखंडंकर्णः॥एतेत्र्यस्रेपरस्परानुमतेयष्टि वेधेनयेभुजकोटी
अप्येतदनुसारेण॥अतउक्तमेवंतोयेपीति॥किंत्वत्रयदोन्यमागच्छति॥तदृगोन्येनहीनकार्यं॥प्रतिबिंबस्याधोमुखत्वा
दृगोन्येनसहागच्छति॥अतस्तद्हनंहृतमितिसर्वमुपपन्नं॥किंबायस्येत्यस्योदाहरणं॥षडंके१६रमेरु१०स्तुल्यांन्यंगुला
न्यथवाकमात्॥आत्मतोयांतरंदृष्ट्वावंशोच्यंचांतरंवद॥यद्भूस्थस्यजलांतरं१६उपविष्टस्यजलांतरं१०दृग्द्वयोः२४
कलब्धंतद्वयंभ्रमानंहस्ताः८ वंशोच्यंहस्ताः५० ॥ ॥इतिधीयंत्रं॥ ॥अथस्वयंवहमाह॥लघुदारुजसमचक्रेसमसुषि
राराः समांतरेनेम्यां॥किंचिदूनायोज्याःसुखिरस्यादूर्ध्वकासा॥४८॥रसपूर्णतच्चक्रंव्याधाराक्षस्थितंस्वयंभ्रमति॥
४९॥ग्रंथिकीलरहितेलघुदारुमयेभ्रमसिद्धाराधाराःकिंविशिष्टाः समप्रमाणाः समसुखिराः समनेम्यांयोज्याः॥समांतरा
नेम्यांयोज्याः॥ताश्चनंयावर्तबदेकतएवसर्वाः किंचिदूनायोज्याः॥ततस्तासामाराणांसुखिरघुपारदस्तथाक्षेप्योयथा
सुखिरार्धमेवपूर्णंभवति॥ततोमुद्रितारायंत्रचक्रमयस्कारश्चणचद्याधारस्थंस्वयंभ्रमति॥अत्रयुक्तिः॥तत्रैकभागर
सोत्यारामलंप्रविशतिलम्यभागेत्वाराग्रंधावतितेनाकृष्टंस्वयंभ्रमतीति॥अन्यदाह॥उत्कीर्यनेमिमथवापरितोमरत्नेनसं
लग्नं॥तदुपरितारदलाद्यंकृत्वासुखिररसंक्षिपेत्तावत्॥याचद्रसेकपार्श्वेक्षिप्तंजलंतान्यतोयाति॥यिद्दिनच्छिद्रंतच्चक्रंभ्रम
तिस्वयंजलाकृष्टं॥तत्रनेमीभ्रमयंत्रेणसंमंतादुत्कीर्यव्यंगुलमात्रंसुखिरस्यविधोविलारभ्यथाभवति॥ततस्तस्यसुखि
रस्योपरितारुपत्रिकंमदनारिनासंलग्नंकार्यं॥तदपिचक्रंव्याधारस्थितंकृत्वोपरिनेम्यांतारदलंविध्वासु वरेरसस्तावक्षे
प्योयावत्सुखिरस्याधोभागेरसेनमुद्रितेपुनरेकयापार्श्वेजलंक्षिपेत्॥तेनजलेनदृग्योपिरसोगुरुत्वायस्तिः सारयितुंशक्यते
तोमुद्रितछिद्रंतच्चक्रंजलेनाकृष्टंस्वयंभ्रमतीति॥अथान्यदाह॥ताम्रादिमयस्यांकुशरूपनलस्यांबुपूर्णस्य॥९९॥एकंबुं

उलजलान्तर्द्वितीयमग्रंत्वधोमुखंचबहिः॥युगपन्मुक्तेचैलंनलेनकुंडाद्बहिःपतति॥५२॥नेम्यांबध्वापरिश्रांकंजलयंत्रव
नथाधार्यं॥नलकप्रच्युतसलिलंघटीमुखेपतितियथानद्वरीमध्ये॥५३॥चमतिनतत्सततंपूर्णघटीभिः समाहृष्टं॥चक्रच्युतंस्वयमुद्धृ
कुंडेयानिप्रणालिकया॥५४॥ताम्राद्यधातुमयस्यांकुशरूपस्यैनिश्च्छिद्रस्यनलकस्यजलपूर्णस्यैकमग्रंजलभांडेन्यस्तंय
बहिरधोमुखंचैकंहेलयायदिविमुच्यतेनदाभांडजलंसकलमपिनलेनबहिःक्षरति॥तद्यथा॥छिन्नकमलस्यैकमलिनी
नलस्यजलभृतभांडेक्षिप्तस्यजलपूर्णमुच्छ्रितस्यैकमग्रंभांडाद्बहिरधोमुखंहृतंयदाध्रियतेभांडजलंसकलमपिनलेनब
हिःपतति॥इदंकुहकरंत्रमितिशिल्पिनोहरंतिनचप्रसिद्धं॥अनेनचग्रहवश्यमंत्राःसिद्ध्यंति॥अथचक्रनेम्यांपरि
कांबध्वाजलयंत्रवत्कूपाधाराक्षस्थितंतथानिवेशयेत्॥यथानलकघ्रच्युतंजलंघटीमुखेपतति॥एवंपूर्णघटीभिराकृष्ट
तद्भ्रमलकेननिवार्यते॥अथचक्रच्युतस्योर्द्धकस्याधःप्रणालिकयाकुंडगमेकृतेकुंडेपुनर्नलंप्रक्षेपणेरेषस्यं॥ ॥इदानी
अन्येषांस्वयंहसन्नाह॥यदधोरंध्रनलातत्सापेक्षत्वात्स्वयंवहंस्याम्यं॥चतुरचमत्कारकारियंत्रेयुक्तिर्नहियाम्या॥५५॥ए
वंबद्धायंचंस्वयंवहंकुहरम्बुधौकविद्यायाभवति॥नेदंगोलाश्रितयापूर्वोक्तत्वान्मयाप्युक्तं॥५६॥स्पष्टार्थं॥अत्रच्च
मणंकालानुसारंस्वबुध्याविधानमित्यध्याहार्यं॥ ॥इतिश्रीमहेश्वराचार्यविरचितेसिद्धांतशिरो
मणौवासनाभाष्येमिताक्षरेगोलाध्यायेयंत्राध्यायः॥ ॥अत्र२५५॥श्रीगणेश॥अथऋतुवर्णनं॥उत्फुल्लनवमल्लिकाप
रिमलन्नवनमद्भृंगसंगताःकथमन्यथानिभवनांचनसिंचेद्वोत्सवे॥मंदांदोलितचूतनूतननवस्यारम्युपल्लवरुद्गल्न
वचक्रुरीधितिलपंत्यकेकिःकलंकोकिलाः॥१॥स्वकुसुमैर्मलिनामिवमारुतीमवहसंनिवसंतजमल्लिकाः॥उपवनंविनि
वारयतीवताःकिसलयैर्मलयानिलकंपितैः॥२॥विहायसौधंतृणकुञ्जमंडपप्रसिच्यमानेसलिलैसमंततः॥रमंतिभु
क्तैविरलंविलासनःप्रियाजनैःसीकरसेचनोन्मुखाः॥३॥निदाघदाघार्तिविघातहेतवेवनायकामोऽद्भुतचुतकेतवे॥अ

243
1913

जंतिवापीजलकेलिलालसाःश्रुचोरतिस्वेदगलज्जलालसाः॥४॥मदनदहनखिन्नामागतेष्वत्यकालेपरिमलबहलानांमालती
नांनदीनां॥अपिचरचितसिंचस्यात्सद्यवारिणाकिंपरिमलबहलानांमालतीनांनदीनां॥उच्चैर्विरोनिहिमशरकुलंयदंबमंदं
कदंबमकरंदविमिश्रितश्च॥वातःप्रवातिपतिरतिनतेनमन्येनिर्घाणनिर्हरणविकीर्णवित्तत्वमस्य॥६॥एवंविधंविरहिणी
विरहेणखिन्नामिन्नांजनश्रवियोगगमनेघनेर्तौ॥मत्वाप्रियंतमहृदयंहृदयंप्रविष्टंक्ष्वेडेनपश्यतमलंपरिहासमिश्रं॥७॥स्व
तनुजघनराज्यापुष्पवंत्याश्लिष्यंत्याप्यनुचितहृतसंगोस्मीतिशैलानुनमः॥निशिशशिकरचंचन्निश्चिरेष्टकलैःशरार्द्र
द्विजखेदस्वेदबान्धोदनीव॥८॥सहस्यकालेबकुलस्यमालिनीचितामधश्चायकमेकि कोकैरः॥प्रहृष्टपुष्पाखिलगोकु
लामिलैर्विलोक्यतद्ध्यत्यधिकंरुषीवलाः॥९॥अरुणनीलिनमीलिनसद्दलंप्रचुरकुल्लसमुल्लसनैःश्रियं॥वहतिकांचनकां
चनकाननंनवनरेंनराशिरागमे॥१०॥अपहृतिग्मभरीचिभरीचिभिर्नहिनथाशिशिरैशिरैशिशिरक्षितिः॥निशियथोष्णलघ
नघनस्तनीभुजनिपीउनतःस्वपतांनणां॥११॥ननुश्यावर्णनव्याजादीषदेषाप्रकीर्तिना॥कविनातद्दूरांप्रीत्यैरसिकानांमनो
हरा॥१२॥सरसमभिलषंतीसत्कवीनांविदग्धानतरतरमणीयाभारतीकामितार्थं॥नहरतिहृदयंवाकस्यसासानुरागानव
रतरमणीयाभारतीकामितार्थं॥१३॥नभवतिहृतचेतोवाचमाकर्ण्यरम्यांपरभृतसरसांनाकोमलांसत्कवीनां॥सनतमुपग
तानांसांबुजैर्बांधवेभिःपरभृतसरसानांकोमलांसत्कवीनां॥१४॥त्रिदिनमधरयंतस्तीरपंकेननानारुचिरसिकतयावाप्ते
विनांगैःसुहृद्भिः॥ वृषाकालेहृदयस्थमदयंदयितंप्रतिविरहिणीकिलेवंब्रूते॥हृदयितनिर्दयअस्मिन्नप्यागतेकालेत्यक्त्वागत्यकिंनमिलसि॥का
स्मदृनिमां॥कथंभूतां॥मदनदहनखिन्नांकामाग्निदाहाकुलांपुनःकिंविशिष्टांदीनांकेनजातांत्वद्दयारिणास्वदर्शनसलिलेन
॥कासांसंबंधिकालेनदीनांकथंभूतानां॥घर्मश्रमबहलानांघर्मेणश्रमेणतप्तमलबहलानां॥सकेवलंतासां॥मालतीनामपिपरि

मरुबहूनांऽऽमोदबहूनां॥नकेवलंतासामविलतीनामितिरतीनां॥तासांचपरिमलबहूनां॥तत्रपरस्यभावःपरिमाप
रिमाणोत्तरःपरिमलचस्तंहरंतीतिपरिमलबहरास्तासांपरिमलचहराणां॥रसयोर्बंधयेश्चेत्यस्यायंघतुरहानत्वात्॥मानि
नीनां॥मानवतीनांवाकामातुराणांमानभयेनऽनुरुत्वदयितानां॥रतीनामित्यर्थः॥अथकविवर्णने॥सासत्कवीनांविदग्धा
भारतीवाणीकस्यहृदयंनहरतीतिऽपिसर्वोऽपिसर्वस्यऽजनवरतरमणीया॥सतंतरम्या॥किंकुर्वती॥ऽभिलषंती॥कंऽभि
मितार्थं॥ऽसंख्यमर्थं॥किंविशिष्टंसरसं॥साचकिंविशिष्टाभारतीभरतसंबंधिनांनर्तकस्त्री॥कथंभूतासतीकामिता॥पुनः
कथंभूतामानुरागा॥किंकुर्वतीमरसमभिलषंतीविदग्धा॥कः॥नरःसत्कवीनांवाचमाकर्ण्यंतन्निलीनमनभवति॥किंविशि
ष्टां॥अमलानिदूषणा॥पुनःकथंभूतांम्यां॥पुनःऽकथंभूतांपरभृतसरसांपरभृतस्यकोकिलस्येवसरसांरसवतां॥ऽथ
द्वितीयोर्थः॥केऽउदकेचरंतीतिउदचरयःपक्षिणःसंतश्चेतेऽचरयःहंसाधाऽजलपक्षिणः॥तेषांवाचंसतंतरम्यामाकर्ण्यैकः॥नाऽतत्रचि
त्तीनभवति॥किंविशिष्टांन॥ऽकोमलां॥कथंभूतांतेषांपरभृतसरसां॥कैःपदैर्भिःकथंभूतैःसांबुजैःऽथवाऽपगता
नां॥नगरनिकटवर्तिनांसरसांसक्ताःसंबंधिनोवयःसत्कवयस्तेषांसत्कवीनां॥अथकिमेवंविधायाअपिप्रकृतिवोनांगणक
नामित्याशंक्यते॥नहिमंदार्थमेवग्रंथाऽारभ्यंतेऽत्याह॥ऽहकवीनांहृदतीउयमितिवा॥एतत्सर्वंश्लोकः॥रमंतेकेऽपिनो
विद्वांसःऽकरम्यमारस्वतोघं॥रम्यसरस्वतीनदीप्रचरासरस्वत्याःसर्वत्राद्गंगाद्याऽपिसरस्वत्यउच्यंते॥किंविशिष्टाऽपि
पत्रस्थिताः॥सुश्लेषैःस्वाक्षरैःऽआश्लेषितांगेश्चकेननरातीरपंकेन॥नकेवलंतेननारचिरमिकनया॥किंकुर्वतस्तथार
मंते॥ऽपरयंतऽधरीकुर्वतःकिंविशिष्टं॥ऽस्मादप्युच्चतरंस्थानंवांछतः॥ऽथद्वितीयोर्थः॥नानारऽआरमिकत्वंरमि
कतातयाऽहरम्यमारस्वतोघवाक्समूहंचतुरवचनसमूहंकृतिनोरमंते॥कैःसुश्लेषैःश्लोकैःमालतीप्रभृतिभिः॥
किंविशिष्टैःश्लेषितांचोःश्लेषोक्रियुक्तचरणैःपादाक्षरप्रभृतिभिःकिंकुर्वंतस्त्रिदिवमधरयंतःत्रिदिवसुखादपिका

॥ राम्र ॥
॥ २६ ॥

245
1917

व्यस्करवमधिकमित्यर्थः॥शेषंस्पष्टार्थं॥ ॥इतिश्रीभास्करीयेसिद्धांतशिरोमणौवासनाभाष्येगोलाध्यायेऋतुवर्णनं॥यंथ८०॥॥
॥श्रीगणेशायनमः॥ऽअथप्रश्नाध्यायोव्याख्यायते॥तत्रादौतदारंभप्रयोजनंतत्प्रशंसामाह॥प्रौढिंप्रौढसभासुनेतिगणकप्रश्नैर्वि
नाप्रायशोतस्तान्वक्तिविचित्रभंगिचतुरप्रीतिप्रदानाधमान॥ऽआकर्ण्योपिसुवर्णवर्णवदनंवैवर्ण्यमेतिक्षणा॥तस्मात्सर्वंकुवर्गपर्व
तशिरःप्रौढ्याधिरूढोत्रयः॥१॥ऽअथप्रश्नार्थभंगमाह॥पद्याचबीजेनचकुट्टकेनवर्गप्रकृत्याचतथोत्तराणि॥गोलेनयंत्रैःग्र
थितानितेषांबालावबोधैकनिचिंचवच्मि॥२॥स्पष्टार्थं॥ऽअस्तित्रैराशिकंपाटीबीजंचविमलामतिः॥किमज्ञानंसुबुद्धीनांयत्तो
मंदार्णमुच्यते॥३॥वर्गंवर्गपदंघनंघनपदंसंत्यज्यपृथ्व्यंतेनत्रैराशिकमेवभेदबहुलंनान्यत्ततोविद्यते॥एतद्यद्भकुट्टकादिज
ग्रंथाधिरूढिंबुधाव्युधेः॥यद्दृष्ट्वाकचकोरचारुमतिभिःपाटीतितन्निर्मितं॥४॥नेववर्णोत्सकंबीजंनबीजामिष्टंकुट्टकः॥एकमे
वमतिर्बीजमनल्पाकल्पनायतः॥५॥ऽअथप्रश्नानाह॥ऽहर्गणस्यानयनेर्कमासाश्चैवाधिकाद्यैर्गणकान्विताकिं॥कुतोधिमासावा
मशेषकेचसत्तेयतःसाचयतोनुपातः॥६॥ऽअयमस्यभंगश्चपूर्वंव्याख्यातएव॥ऽअथान्यदाह॥चंद्रःश्चंद्रगुणोरविःरविगुणश्चाग
रकोगा॥७॥हतस्तद्योगोगुणसंगुणात्करगुरोराशयादिकात्सातितः॥शेषंचापरपर्यायोहरचरेणोनंयुतंवाशनिः॥स्यात्कन्येभगणा
श्चदेतितवचेदस्मिन्ममोमिश्रके॥७॥ऽअथास्यभंगः॥ऽउद्देशकालापवदेवकार्येयोगांतराद्यंग्रहयर्ययाणां॥इष्टस्यचक्राणितदूनि
तानिनेरुनांतनक्रमशोविधेयं॥८॥ऽअज्ञातरेखैःस्वमृणंरूनश्चेदज्ञातचक्राणितदूनितानि॥क्रहाःपदेयाःऽविधुद्रश्युद्धे
र्द्धेहश्च॥९॥७८९८५८.... तरूणंकुदिनाधिकंचेत्॥उदाहरणेग्रहाणांयथायथायोगांतरंवाभिहितंतथातथाग्रहभगणा
नामपिकार्यं॰यदिशुद्धंनशुद्ध्येत्तदाकुदिनानिदत्वाशोधयेत्॰तथागुणनेयोगेचरूनेराशिःकुदिनाधिकोभवति॰तदाकुदिने
रलक्ष्यःएवंयोगांतरादियद्भवतितेनेष्टग्रहस्ययुगभगणाएकत्रोनाःकार्याः॥ऽअन्यत्रतेभगणेरूनंकार्यं॰एवंकृतेप्रथमस्थाने
यदवशेषंतेनभगणाभवंतियदन्यभगणाउदाहरणेधनंकृताःयदूनास्तदाद्वितीयस्थानेयदवशेषंतेनभगणाभवंति॰॥

अत्रोपपत्तिः। यद्भगणांयोगवियोगादिकंतद्युगभगणानांरूपं तथाविधेर्भगणैरहर्गणाद्वल्लब्धंतथोगवियोगादिकं उत्पद्यते॰ यत्रशोध्यंनशुध्यतियत्रकुदिनानिरूपाणितत्रेयंयुक्तिः येर्भगणैर्योदशोग्रहोराश्यादिकोभवति॰तैरेवकुदिनाधिकै रूपाद्दशोग्रहराश्यादिकः स्यात॰ भगणशेषयोरूक्त्यभावात॰किंतुतद्भगणाअधिकाआगंउंतियतस्तिस्रकाः प्रयोजनाभावात॰उ दाहरणंहिराश्यादिग्रहणांएव॥अनयैवयुक्त्यायत्र गुणादिकेरूपेकुदिनाधिकत्वंदृश्यते॰तत्रराशिकुदिनैरूपस्यइयंयुक्तिः॥अथैवं योगादिकेयेभगणाजातास्तेन्यभगणैरूनाः संतइष्टगणाभवंति॰ [illegible] इष्टभगणेरूनान्यभगणाभवंतीतिविलोमविधिनाऊनन्यभगणैरूनाः सन्तइष्टयहभगणाभवंति॰ तदानैरेवोनाइष्टभगणाऊनन्यभगणाभवंतीत्यर्थांत्सिद्धं॥अत्रबालावबोधार्थंकल्पितभगणैरुदाहरणं॰तत्रैवंभगणाःरव्यःइंदुस्यचत्वारः४भौमस्यपंच५गुरोः७शनेर्नव९कुदिनानिषष्टिः६० त्रयोविंशतिमहर्गणंग्रहकल्पसाधितायहाः॥अत्रद्वादशगुणोर्कः१२एकगुणश्चंद्रः१२षड्गुणोभौमः७२एषांयोगः अत्रविगु रवं मं ६श णादुरोः८विशोध्यशेषं२अथाज्ञातभगणार्थंग्रहयुगभगणानांयथोक्तेयोगवियोगेचरूपेज्ञातं॰एतच्छनि ३० ६० ६० भगणैर्नवभिः रूनितंज्ञातावन्यभगणैः यदन्यभगणारूपंतद्भगणहयसंस्तोयहः अस्मिन्यंत्रेप्राक्तेषाञ्जो धितेज्ञातःशनिः यद्यज्ञातखेटः स्यंतदाऽनिभगणेषुकुदिनानि प्रक्षिप्येकादशविशोध्यज्ञाताऽन्यभगणाः एव्योज्ञातो ग्रहः॥अनेनपूर्वशेषे युतेज्ञातःशनिः अथान्यंप्रश्नमाह॥ ॥येयाताधिकमासाहीनदिवसायेचापितच्छेषकेतेषांमेक्यमवेक्ष्यजिष्णुजरूनाब्धास्त्रायथैवागतं॥भशैलेंदुरवाब्धिष ड्रययुगाष्टखंग८४८२६०७१तुल्यंयदाकालैक्यगंतदावदतियःसजस्मिंहीनदिनं॥१३॥अहर्गणानयनेयेलब्धाधि मासाक्षयाहाश्चयेचनेतच्छेषकेतेषांमेक्यंभशैलेंदृष्टिकंरूनाष्टादिकगुणितंत्र्येकचंद्रोहर्भक्तंजातोनशेषमितोगतेंदुरूपगण ३०अस्मात्सावनदवमानि५९३०अवमशेषंच२६७२६० ० ० ० ० सावनाहर्गणश्च १७२अथपृथक्गतेंदुगणाधिमासेर्गु णितोयुगेंदुदिनैर्भक्तोलब्धंगताधिमासाः अधिमासशेषंच२८० ० ० ० ० ० ० ० ० ० लब्धाधिमासैर्दिनीरूनेत३००रूनइंदुयु गणः३००सोराहर्गणो ० ० ० ० अतःकल्पगतंसप्तविंशतिवर्षाणिनवमासाष्टादशदिनानि२७।९।१८अस्योपपत्तिबुजगणिते न॥एकोहरश्चेद्गुणकोविभिन्नोतदागुणिकमित्यादिनाकथमस्यविषयइतिचेत्॥गतसौरदिनेभ्योयावंतोधिमासायच्छेषंगतचं द्रदिनेभ्योयितावंतएवभवंतितावदेवचावशेषं॥अवमान्यवमशेषंचंद्रदिनेन्यएवसिध्यति॥अतस्तयोःशेषयोश्चयोगउद्गते युगाधिमासावमयोगोगुणोयुगेंदुदिनानिहरः॥गतेंदुदिनप्रमाणंयावताचत॰तद्गुणेनगुणितंहरेणभक्तंतत्रलब्धिप्रमाणंकालकः सगताधिमासावमानामेक्यंतत्रशेषेसयदिक्षिप्यतेनराचतुर्णांयोगःरूपोभवति॥यावद्भ५७९५८५०००कोटि५०४८८१११९९ अस्यचतुर्णांयोगस्योद्दिष्टयोगेनसमीकरणेक्रियमाणेधिमासावमयोगोभाज्यःयेकेंदुदिनानिहरःउद्दिष्टयोगःरूपक्षेपः॥एवंसतिला घवार्थंरूपशुद्ध्योक्ताचार्येणस्थिरकुट्टकःरूपतःसचरूपताष्टाग्नीत्यादि॥इदानीमुद्दाप्रश्नमाह॥चक्राग्राणिग्रहाग्रकाणिचरूपाग्रा णिग्रहाणांपृथक्क्रियानिष्कः कलिकाग्रकाणिविकलाग्राणांहधीवृद्धिदे॥चंद्रार्कारगुरुरूपभागैश्चरूपायासुतानांतथापर्वसिद्ध्य र्गणावमविधौन्यूनाद्दशेषंचयत्र॥षड्विंशत्सहितानितानिकुदिनैरूपाणिदृष्ट्याग्रकाण्याचक्ष्वस्फुरत्कुट्टकेपटुमतिः खेदान्नोयंच यस्तंमन्येगणिनाटवीविघटनंप्रोद्दिश्यमत्तान्खिलज्योतिर्वित्करिकुंभपीठलुठनप्रोत्कंठकंठीरवं॥१४॥अथास्यभंगः॥उद्दिष्टंरूपतष्ट मंबुधिहतंशुद्ध्येन्नचेत्तद्विलंलब्धंगमनरवाद्विलोचनरसाभ्रं ६कद्वि२०५८७२०० निघ्नंततः॥पंचाद्रित्रिनवाब्धिसागरयुग

247
191

खद्वयाग्नि२४४७१३३२संभजेद्भुवंस्यायुगणोहरेणसहितोयाद्रवेरक्षितः॥२५॥अस्योदाहरणं॥पंचत्रिंशद्हीनसखेर्दिवसदांचक्रादिशेषाणियान्येषांसावमशेषंमेक्यमपियद्वीरहितैर्जायते॥ततएंकुदिनैःखरंध्रयुनरविहृतैर्द्वि२२३५०० तुल्यंगुरोर्दिवांत्रिकुजस्यवाब्दयदाकीदृक्शुद्धिंवदनद्रा॥२६॥धीरहितैर्नवत्रयहाणांचक्रादिशेषाणिमीलितानिऊनसावमशेषयुतानिच॥२२३२३५१०एतानिकिलोद्दिष्टानिचतुर्भिर्विभजरामनरखाद्रिलोचनरसाब्धिकद्रिभिः२२३५२३२०१संगुण्यपंचाद्रिनवाद्रिसागरयुगद्विद्व्यग्निभिः३२८७१३३५शेषंऋर्गणोजातः२००००अयंजातःकुजदिनेद्विगुणैरृक्षैर्भजातःसोमवासरे७८८८८७५१त्रिगुणैक्षिप्तेजातोगुरुदिने८८३४८८३५अत्रोपपत्तिः॥एकोहरश्चेद्गुणकोविभिन्नोऽत्येनैनव॥अत्रगुणकाविति॥द्विवचनमुपलक्षणार्थं॥तेनबहुगुणानामप्येकंगुणंअग्राणामेकमग्रं॥तद्यथा॥रूपन्यूनगणंभक्त्वाग्रहाणांचक्रादिशेषाण्यानीयतेषामेक्यंयुगावमयुतंभाज्यःकल्प्यःकुदिनानिहरः॥उद्दिष्टघ्नंत्रिंशद्भेषाणांयोगः क्षेपःएवंभाज्यहरक्षेपाणांचतुर्भिरपवर्तनंकृतस्तनोलाघवार्थंरूपशुद्धेरल्पंरामनखाद्रीत्यादिस्थिरकुट्टकःकृतः॥इदानींविग्रहचक्रादपिग्रहाद्गणमाह॥लिप्तार्धंदशयुग्भवंतिविकलास्तासांवियोगास्त्रियुग्भागाभागदलंगदहीनशशिनःखचंद्रवस्तयुतिं॥इष्टाचंद्रदिनैकदावदयुनस्तद्भुक्तान्याहनिव्यक्ताव्यक्तविशुद्धियुक्तिगणितंविद्वन्विजानासिचेत्॥९७॥शेषोनहरोविकलाशेषंतस्मिन्कहो अस्यभंगः॥राश्यादेर्विकलाहतःकुदिनगुणाभ्यक्तविकलाभक्ताः॥शेषस्यागलब्धंरूपयुतंभगणशेषंस्यात्॥९८॥शेषोनहरोविकलाशेषंतस्मिन्युताधिकेक्षेपः॥सखिलःखेटस्त्वखिलविकलाशेषाद्युविजोषा॥९९॥इष्टभगणाप्तेनगुणाभ्यक्तायोनादृष्टकैर्युद्धाः॥सद्युगणोहतकुदिनयुतंतावद्यावद्दिशिनोवारः॥२०॥चक्रोग्रंशशिनःखखाब्धिगगनप्राणर्तुभिः२६००००हृतंशुद्ध्येच्चेन्नखिलंकृतगुणाप्तंगाहितांगाहतं॥७६८०३४॥विश्वाग्न्यंकधरांकके२६०३स्वविभजेत्स्याद्वेषमन्यांगणस्तावतत्रहरंक्षिपेदभिमतेयावद्भवेद्वासरे॥२१॥लिप्तार्धंदशयुग्लिप्तत्रयुलिप्तप्रमाणंयावत्तावत्

249
1913

तत्सा॰ प्रकल्प्योक्तविधिंकृत्वाऽग्रबीजक्रियया ज्ञातःशशी॰॰।२।२८।२९ अस्यभागणानांकुदिनानांचापवर्तनः॥८५००००
दृढभगणा४५००००कहाः२५३।१ ज्ञातोऽर्गणः २५।७।२५॥अयंजातःशनिवारे॥द्विगुणक्षेपेक्षिप्तेजातःसोमवासरे५११२२१
समगुणेक्षिप्तेनेकधासोमवासरे२५११७७वा८८६२८८वा२५५८१५१३त्यादि॥अथबाभुक्तवासरे५११५०२१वा२
६८१२२०वा२१२८३४११३त्यादि॥एवमन्येषांग्रहाणांस्थिरकुट्टकःकार्यःअत्रवासना॥भगणशेषंचक्रविकलाभिर्यद्गुण्यतेकुदिनैर्विभज्यतेतदाविकलात्मकोग्रहोलभ्यते॥शेषंविकलाशेषंस्यात्॥अतोविलोमविधिनाराश्यादेर्विकला२७७ ११
दृढकुदिनै११२३१२गुणिताश्चक्रविकलाभिर्भक्ता२१८७००लब्धं८७३५८शेषं३१११२शेषत्वाल्लब्धरूपयुतंमतःकृतं॥यतोविकलाशेषंक्षिप्त्वाचक्रविकलिकाभिर्भाज्यस्तद्विकलाशेषमज्ञातं॥अथविकलाशेषज्ञानमुच्यते॥यद्ग्रावशेषयुक्तेनोनाश्चक्रविकलाःपूर्यंतेतान्यक्षिप्त्वायदाभागोह्रीयतेतदालब्धिःसरूपालभ्यतेस्तनदेवविकलावशेषं॥विकलाशेषेणकुदिनेभ्योन्यूनेनभवितव्यं॥एवंयज्ज्ञातंतत्क्वचिदधिकमपिभवतितत्सम्॥उद्दिष्टयहस्यखिलत्वात्॥अथखिलोदाहरणं
राशयःखंरुद्राः पंचकलाः षड्वर्गसम्मिता॥विकलागोभुवोनेदृष्टेध्रुवेदुरुदयेक्वचित्॥२२॥अतोराश्यादेर्विकलाइत्यादिकोद्देशेशेषंसमविंशतिः॥३५।१२।२७।शेषोनविकलाशेषं२२५७७अस्मिंदृढकुट्टकाधिकेज्ञातःखिलखेटःदृढशब्दंशीघ्रमध्यमौदयिकःकदाचिन्नभवतीत्यर्थः एवमनेकधाखिलत्वं॥कुट्टकविषयमभिधायेदानींवर्गप्रकृतिविषयमाह॥व्यासेऽस्मिन्भिमासशेषकृतिर्दृघ्नीमरूपाहतिश्चेत्का शेषकृतिर्हृताचदशभिः स्यान्मूलदाबायदा॥कालेकल्पगतंतदावदतियत्तत्स्वरूपमंबुधाःसेवंतेबहुभाप्रमेयविषयतिन्त्रांतान्नमंतोलिवत्॥२३॥उद्दिष्टंकुट्टकेनतेष्टेनेयंनिरपवर्तनं॥व्यभिचारःक्वचित्कापिरिलत्वापतिरन्यथा॥२४॥स्यष्टार्थे॥अस्यवर्गप्रकृत्यानंगः॥तत्राधिमासशेषप्रमाणंयावत्तावत्यास्यकृतिर्दृघ्नी सरूपाज्ञातायाव रूद्दिष्टंहस्वमित्यादिनाजातेहस्वज्येष्ठमूले५।१।वा२२८७२१अत्रहस्वंयावत्तावन्मानंतदेवाधिशेषं५वा२२८

अथद्वितीयोदाहरणेधिमासशेषप्रमाणंयावनावत्या·अस्यरूपंत्र्येकादश·०तृतीयजातंयाव·रू·११अस्यमूलप्रमाणंका
लकः का·अतः कालकवर्गसमीकरणेशोधनेचरूपंतज्जातंप्रथमपक्षस्थलंया·परपक्षस्थास्यका··रू·१चर्गप्रकृत्यामूलेजा
ते८।११ या२२८ २१ अत्रकनिष्ठंकालकमानंत्र्येषंयावनान्मानंतदेवाधिमासशेषं··१।३।२१ अतः कल्पगतानृयनंकुट्टके
न।तत्राधिमासभाज्योरविदिनानिहरःअधिमासशेषंषष्ठितंरूपक्षेपः॥ननुकथमयंक्षेपः॥अत्रभाज्यकयोर्लब्धक्षय
णापवर्तनेहृते३००००० धिमासशेषंषडुद्दिष्टं॥अतःकुट्टकेनज्ञातंकल्पगतंचतुर्भिरूनानिचयोविंशतिवर्षशतानितथा
षण्मासाःषड्तिथयः२२।१८।५।५॥ ॥इदानींदेशविशेषमुद्दिश्यपलांशघश्नमाह॥प्राच्यामुज्जयिनीपुरात्कुपश्चिमेरूर्ध्वं
शकेयत्पुरंतस्मात्पश्चिमतोयतावतिततोप्यन्यत्पुरंदक्षिणे॥नेरुस्थंयदतोपितेषुनगरंसाचाक्षवस्वक्षांशकान्गोलक्षेत्रविचक्षण
क्षणमिदंसंचिंत्यचित्तेमुहु॥२५॥अस्यभंगः॥दि·रज्यापलभाक्षुण्णेत्रि२४३८ ज्याकर्कहृतेचलाबकोटिज्ये॥अपसव्ययोज
नलवजेनहृतरंदक्षिणेभागे॥२६॥ऐक्यंसौम्येभूमेर्व्यस्तंपादाधिकेपसारेतत्॥रविगुणमभ्रवसानक्रांतच्छायमक्षांशाः॥२७॥
अत्रतत्तद्देशवशेनदिशोज्ञेयाः॥नस्वस्वदेशवशेन॥अत्रप्रथमप्रश्नेपसारयोजनलवानवतिः९०तद्दोर्ज्यात्रिज्या३४३८ कोटिज्यास
वर्णं॥दिग्जाद्दोर्ज्ययोर्घातःपूर्णकोटिज्यापलभयोश्चघातश्चपूर्णस्तत्रिज्ययोर्क्यैश्चययथाक्रमेणहृतेतथापिश्रन्यमेव।तयोर्यो
गेवियोगेवाश्रन्यं॰एतद्द्वि घ्नंजक्षश्रवसाहृतंश्रन्यमेव॰अतोयमकोटिपतनेश्रन्यंपलांशाः॥अथद्वितीयप्रश्नेप्येवंश्रन्यं
पलांशाः॰अतोयमकोटेः पतनीच्यालंबवत्॥अथतृतीयप्रश्नेदिग्ज्या२४३ इयमपसारदोर्ज्यात्रिज्यया३४३८ गुण्यात्रिज्यया च
भाज्यालब्धइयमेव२४३ लंकायांपलभापूर्ण॰नहृणार्कहृताचकोटिज्यापूर्ण॰तयोर्योगस्तादृशएव२४३ इयमर्कगुणालंकाक्ष
कर्णहृताविहृतेव२४३ अस्याश्चापंपलांशाः२५ यत्रेतेपलांशास्तत्रपलभा२२ पलकर्णश्च२५८।१४ अथचतुर्थप्रश्नेसेवादि
ज्या२४३ तथैवोक्तविधोहृतेऽविहृतेव।२४३ किंत्वियमर्कगुणाक्षकर्ण॰५।५८।१४ हृतातस्याश्चापंपलांशाः॥२०॥अ

251
1917

थान्यउदाहरणं॥क्षितिपरिधिषडंशेशाविधारानगर्योर्जिनयनदृशियद्दक्षनेचाग्निभागे॥कथयगणकतत्रक्षेत्रमक्षांशकान्मेक्षि
तिपरिधिनृतीयेथांशकेनत्रनच२८ धाराधामक्षभा५पलकर्णः··अधापसारयोजनलवाः९०तद्दोर्ज्या२४३ कोटिज्या७२४३॥
नदिक्स्थस्यरविज्या२४३ दोर्ज्यादिग्ज्यागुणात्रिज्याभक्ताकार्या॥कोटिज्यानुपलभागुणाद्वादशभक्ताकार्या॥तद्योगोद्वादशगुणः
पलकर्ण··तृतःफलस्यचापमक्षांशाः॥२४३ २४एवंप्राच्यांगतस्याक्षांशाः··।५।१७आग्नेय्यांच२··।५८।१४अथत्र्यंशेपसार
लवा॥··२०एषांदोर्ज्याकोटिजे२४३।··।··।··।यथोक्तकरणेनजाताःप्राच्यांपलांशाः··।५।०एषाम्या२··।५८।१४आग्नेय्या४··।१
४अत्रोपपत्तिः गोलेस्वस्वस्वस्तिकादिक्षादिक्चिन्होपरिहृज्ञंउल्लेखेचश्यतत्रस्वस्तिकंस्वस्थानंकल्प्यं॥ततोपसारलवाग्रेहृज्ञं
उल्लेखपुरचिन्हंकार्यं॥एवंतत्रचिन्हयोरंतरंतस्मिन्पुरेपलांशाः॥अथतज्ज्ञानार्थमुपायः॥अपसारलवानांदोः कोटिज्येहृतेदिग्ज
वानांचदिग्ज्या॥ततोनुपातः॥यदित्रिज्यामितयाराज्यादिग्ज्याभुजोलभ्यतेतदापसारज्ययाकिमिति॥फलंधुरसमंउल्लेखां
तरंयाम्योत्तरंज्यारूपंभुजः॥पुरविषुवद्वृत्तयोर्यावद्यंतरंतावंतंबांतरेणासर्वत्रविषुवद्वृत्ताद्उत्तरेनान्यत्स्वाहोरात्रवृत्तंनिवेशनी
यं॥तस्यवृत्तस्यस्थितिर्जनयत्रयत्रसंपातस्तत्रान्यपरयोरंतरमग्रा॥यत्रोन्मंउल्लेखलग्नंतत्रान्यपरयोरंतरंपलांशाः क्रांतिरूपाः॥अ
थतज्ज्ञानार्थमपसारलवानांकोटिज्यापुरचिन्हालंबः॥सपलभयोर्द्वादशभक्तजानंशंकुतलं॥उत्तरगोलेउत्तरेभुजस्यशंकुतलस्य गुण्यो
क्ययोगोग्रानवति॥तद्यन्यथांतरंहृतेसति॥आग्नेयीवेपरीतेनक्रांतिस्तदर्थमनुपातः॥यदिपलकर्णेनद्वादशकोटिस्तदाग्रयाकिमि
ति॥फलंक्रांतिज्यारूपाक्षज्या॥अतस्त्र्याद्यपमक्षांशा३त्युपपन्नं॥भूमेःपादाधिकेपसारेतोव्यस्तंयतोयतोविषुवद्वृत्तमथःसमंत
उल्लेखोत्तरतः॥अथोक्तानपिप्रश्नानेकांकर्तुमाह॥ ॥मित्रमित्रस्त्रिनेस्थादिश्युद्गमंयातियत्रत्रिनेवर्क्षमध्येस्थितः॥तत्रमेतांचि
क्षुब्धमक्षप्रभांक्षिप्रमाचक्ष्वरत्नोन्मिगोलेयदि॥२९॥एक२द्वि२त्रि३चतुः४पंच५षड्भिर्यत्रोदितोरविः॥मासैरत्नमयंयातिनक्षत्रा
क्षांशान्पृथक्कुरु॥३०॥युग्मकापमगुणार्कदोर्ज्याकासंयुतिरवरवबाणसंमिता॥२००वीक्ष्यभास्करमवेहिमध्यमंमध्यमाहर

णमस्मिन्वेऽभ्रृतं ॥३१॥ युज्यापक्रमभानुरोगुणयुतस्त्रिघ्युद्धृताब्याहता स्यारायोयुतिवर्गतोयमगुणा२समामरात्यैन्विताः॥
३३७ नागाऽभ्रंकदिगंकाः१९९ ८७८ यदमतस्तेनाहिमोचजितोन्मूलेनाथयुतोधिकेनभवति कांतिर्ज्यकातोरविः॥३२॥ कांतिज्या
समशंकुतर्भुतिमहीजीवाग्रकाबाणांयुतिर्दृष्टास्वांबरपंचखेचरमिता५०० पंचांगुलाख्यप्रभे॥ दृशंतत्रपृथग्गणनागोलेसिद्धी
क्षजक्षत्रक्षोदविधोविचक्षणममाचक्ष्वाविलक्षोसिचेत्॥३३॥ कांतिज्यांविधुत्रभारविहतेमुल्याप्रकल्यापराः कृत्वाद्यासमशं
कुतर्भुतिमहीजीवाऽग्रभीष्टास्ततः॥ व्याद्यास्त्रयुतिभाजिताः पृथगथप्रेष्टघ्युत्याहताऽदृष्टास्वल्पयुतिः पृथग्गिमाग्र्यक्रमाभव
तिक्रमात्॥३४॥ अंत्याप्रमज्याक्षितिमिंजिनांयोगः सहस्वर्हितयंविदित्वा॥ पृथक्पृथक्नागगणैकत्रक्षत्वरुद्रासगोलेग
णितेमितिश्चेत्॥३५॥ आस्तांतावत्सगोलः सुगणकगणितः स्कंधबंधप्रसिद्धः॥ सिद्धांतोलग्नसिध्यैकिमितिवनरुनस्तत्रतात
स्कालिकोर्कः॥ नाडीघस्याद्युरात्रंदशपलयुतयाभाघनीयंविलाक्ष्यालग्नंतत्कालिकंस्यात्खदृक्कामधिकंतद्युरात्रेपलोने॥३५॥
नाक्षत्राऽतस्साधनात्स्तनुरूनोनाऽन्योथचेत्साधनानाक्षत्राऽद्यैः कथंविसदृशास्त्याज्यविशेष्याबद॥ नाक्षत्रायदिसंतद्युरात्र
समयकालेगतेर्कोधिकंकिल्गनंनसमंततोदिनकरास्तत्कालिकः किंहृतः॥३७॥ पंचांगुलागणकयत्रपलप्रभास्यान्नत्रेष्टभान
वमितादृशनाडिकासु॥ दृष्टायदाक्षदृशनारणिंतद्वास्तियत्रकोशलमलंगणितेसगोले॥३८॥ दिनकरेकरवेरिहलूस्थितेन
रसमानरभापरदिग्भुरवी॥ भवतियत्रवरोपुटभेदनेकथयतांत्रिकनत्रफलप्रभां॥३९॥ मार्तंडः सममंडलंकिलयदा दृष्टः प्र
विशत्सखेकालेपंचपथीमितेदिनगतेयद्दानतेतानति॥ केनाप्युज्जयिनीगतेनतरणेः क्रांतिंतदावेत्सिचेन्मन्येत्वांनिशितंसगर्वग
णकोन्मत्तेभकुंभांकुशं॥४०॥ मार्तंडेसममंडलंप्रविशतिस्तोयंकिलाष्टांगुलाद्दृष्टास्सुपटीघुकुत्रचिदपिस्थानेकरालिद्दने॥
अर्कक्रांतिगुणंतदावदसिचेद्दक्षप्रभांतत्रचत्रिप्रश्नप्रचुरप्रपंचचतुरंमन्येत्वदन्यंनहि॥४१॥ यत्रक्षितिज्याशरमिद२२५तुल्यास्या
न्नहृनिस्वत्वकुरामसंख्या॥३२५॥ तत्राक्षभोर्कोगणकप्रवक्ष्यचेद्दक्षजक्षेत्रविचक्षणोसि॥४२॥ क्रांतिज्यासमशंकुतर्भुतियु

253
1913

तंकुज्योनितांचीस्थयोविंशत्यब्धरसै२७२० र्मितामथपरांघस्त्रैकचंद्रैर्मितां॥४१॥ कुज्याग्रापमसिंजिनीयुतिमिनंवेसक्षकांचा
पितंज्योनिर्विकमलावबोधनविधोवंदेपरंभास्करं॥४३॥ क्रांतिज्यासमशंकुतर्भुतियुतंकुज्योनितांचीस्थयः पूर्णाब्धद्वि२०००
मितामथपरांस्त्र्याब्धिसंमितां॥ अग्राज्यासमशंकुतर्भुतियुतंवेसक्षभार्कोचनंज्योतिर्विकमलावबोधनविधोवंदेपरंभास्करं
४४॥ यत्रत्रिवर्गेणमितापलप्रभातत्रत्रिनाडीप्रमितंचरंस्यात्॰यदातदार्कंयदिवेसिविद्वन्सांवत्सरार्णांप्रवरोसिनूनं॥ ४५॥या
म्योदक्समकोणनाः किलहृताः पूर्वैः पृथक्साधनैर्यास्तद्विग्विचरातरांतरगतायाः षड्डकेष्टावशात्॥ ताएकानयनेचानयतियो
मन्येतमन्यंबुविज्योतिर्विद्वन्नारविरंमुकुलप्रालोसनेनास्करः॥४६॥ दृष्टेष्टभोयोदिगर्कवंदीष्टायादृग्वाग्विलोक्यदिग्गजः वे
त्सक्षभासुहृतंदवेदादुर्दर्पप्रशमेसनार्क्षः॥ ४७॥ भाद्दष्टस्यभुजयोर्समांशयोर्यस्तुकर्णहतयोर्यदंतरं॥ एकमन्यककुभोःपल
प्रभाजायतेऽहनिवियोगभाजितं॥४८॥ अक्षाभातरणिंदिशोयुगगतंमासंतिथिंवासरंयः कूपोद्दृतिवन्नवेत्तिसहसाऽष्टेदिर्फोदिकं॥ ग
च्छंहात्याशुपरैः कथंकथयोत्स्योनरवेत्तियोवंदेतच्चरणावमुष्यगणकाः केवानसेवापराः ४९॥ वंशस्यमूलंग्रविलोक्यचाग्रंतत्वा
नरंतस्यसमुद्भ्रंचयोवेत्तियंत्रेवकरस्थयासोधीयंत्रवेदावदकिंनवेत्ति॥५०॥ दूर्ध्वस्थस्यगृहादिभिर्व्यवहितस्याप्यग्रमाचंस
खेवंशस्यप्रगुणस्ययस्यसुसमेदेशेसमालोकते॰ अंत्रैवत्वमवस्थितोयदिवदस्यस्यांतरंवोद्धृयंवंदेयत्रविदावरिष्ठपदवीया
तासिधीयंचलंति तं॥५१॥ दूरस्थस्यनदूरगतस्यदिवादृष्टस्यदृष्टस्यवांशस्यप्रतिकिंबिनस्यसलिलेदृष्ट्वायमाचंसखे॥ अंत्रै
वत्वमवस्थितायदिवदस्यस्यांतरंवोद्धृयंत्सर्वसप्रतीद्रियंसमनुजव्याजेनमन्येभुवि॥५२॥ स्निग्धांशुचंद्रोकिलसायनांशोःचतु
र्दिग्राशीचविषातचंद्रः॥ ग्रहाष्टकंत्रवदाशुपातंधीवृद्धिदंस्यद्दिशोबुधीषी॥५३॥ युक्तज्ञनांशोःशशनं२०० शशीचेद्रशीतिरर्को
र्दिशतीविषातः॥ चंद्रस्तदानीवदतंमाशुधीवृद्धिदंस्यद्दिशोबुधीषि॥५४॥ अंसंभवः संभवलक्षणोपिस्यात्संभवोसंभवलक्षणो
र्कः॥ पातस्यसिद्धांतमिहप्रवक्ष्यचेत्क्रांतिसाम्यप्रसरतामतिस्ते॥५५॥ भागोनयुक्तंत्रिभमर्कचंद्रोचेत्सायनांशोःविषातचंद्रः॥

भागहरो नोभगणस्तदानीं यातवर्षसंख्यादेवा बुधीषि॥५६॥२ चं सशा यानेपिपाते क्वचिदेष्यलक्ष्मगमेनगम्यंवदचित्रमत्र॥यसं भवोसंभवबेपरीत्यंसावत्सराचार्यविचार्यनूनं॥५७॥ एतत्प्रश्नाः पूर्वव्याख्याताएव॥इदानींसिद्धांतग्रंथकलनकाल माह॥रसगुणपूर्णमहीसंख्यशकनृपसमयेभवन्ममोत्पत्तिः॥रसगुणवर्षैर्मिलितैस्तैरेषग्रंथः कृतः॥५८॥इदानींविद्वज्जना मया नुनयादनुकूल्यप्रतिपादनद्वारेणात्मनः प्रागल्प्यं प्रतिपादयन्नाह॥ ७॥गणितस्कंधसंदर्भेदर्भगैर्भाग्रधीमतः॥उचितोनुचितोथ वा नेधास्यैतत्क्षम्यंतांविदः॥५९॥गणितस्कंधस्यसंदर्भोनामरचनाविशेषः॥अत्रावदर्भदर्भाग्रधीमतएवोचितः॥मूलप्रदेशादुपरिधा निर्युक्तानिदार्घाणिदर्भपत्राणितत्रावदर्भदर्भस्थाग्रंयथाक्षीक्ष्णंतथायस्यमतिस्तीक्ष्णाऽनेयमपिप्रमेयंमीत्वांतःप्रविश तितथाविधस्यगणितस्कंधप्रबंधउचितोनुचितोमेतथापिक्षंतव्यस्तद्दार्ढ्यहेविदः॥गणकास्तत्क्षम्यतं॥इदानीमाद्यदूषणापा रार्थंपरिहरन्नाह॥येऽद्यतनाल्पधीयेपियेचगणकावदंत्यलिखितांक्षंतव्यममनेमंयायदधुनापूर्वोक्तयोदूषिताः॥कर्तव्येस्फुट वासनाप्रकथनेपरोक्तिविश्वासिनांतत्तद्दूषणमनरेणनितरांनास्तिप्रतीतिर्यतः॥६०॥स्फुटार्थं॥अस्तीस्त्यकुलश्चितपुरेत्रि विद्यविद्वज्जने॥नानाशास्त्रनथार्थिविज्ञउविदेशोल्यगोत्रेद्विजः॥श्रौतस्मार्तविचारसारचतुरोनिःशेषविद्यानिधिः साधना मबधीमेश्वरदैवज्ञचूडामणिः॥६१॥तज्जस्तच्चरणारविंदयुगलप्राप्तप्रसादेरसुधीमुग्धोबोधकरंविदग्धगणकप्री तिप्रदंस्फुटं॥एतद्ग्रंथकमुक्तियुक्तिवहलंहेलाऽगम्यंविदांसिद्धांतग्रथनंकुबुद्धिमथनंचक्रेकविर्भास्करः॥कश्चित्पठिष्यंस्तेनग्र ह्याध्यायहेयलंनदर्थमिखिलंत्रप्रश्नाःप्रगुदितास्तुपि॥६२॥प्रश्नानमन्यपतागणक्रम्यगोलस्कंधोद्भुसत्संख्ययुक्तिशत प्रबोधैः॥प्रश्नोत्तरार्थंपरिचिंतनाधिधारांमरुन्मतिलतामुपनिसिद्धिं॥६४॥स्पष्टार्थं॥ ॥इतिश्रीमदेश्वराध्यात्मसु तभास्कराचार्यविरचितेसिद्धांतशिरोमणौवासनाभाष्येमिताक्षरेगोलाध्यायेप्रश्नाध्यायः॥ ॥इतिगोलाध्यायः॥सर्वगोल ग्रंथसंख्या२९०० ॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥अथाज्योत्पत्तिः॥आचार्याणांपदवीज्योत्पत्त्याज्ञातयायतोयाति॥विविधांवि

रामू ४१

255
1913

दग्ध्यगणकप्रीत्यैतांभास्करोवक्ति॥१॥३ष्टांगुलेज्यासदलेनवर्त्तुकीर्यद्दिगंकभलवांकितंच॥ज्यासंख्ययामानवतिर्लवायेनदाघज्ञी वानधनुरेतदेव॥२॥द्विघ्नीहतेघ्नंतदनंतरघ्नंचापंपुदत्तोभयतादिकंकात॥ज्ञेयंतदग्रंहयबद्भुज्जीरईज्यकास्यान्निखिलानि चेवं॥३॥अथान्यथावागणितनवच्चिज्याईनितान्येवधनुःस्फुटानि॥त्रिज्याहतिर्दोगुणवर्गहीनामूलंतदीयंखलुकोटिजीवा॥४ दोःकोटिजीवाग्रहतेत्रिभज्येतच्छेषकेष्टोरिभुजोक्रमज्ये॥ज्याचापमध्येखलुयोत्रबाणःसवोक्रमज्यासुधियात्रवेद्या॥५॥ त्रिज्याईराशिज्या२०तत्कोटिज्याचषष्टी६०भागानांत्रिज्यावर्गार्द्धपदंशरवेराशा४५ज्यकाभवति॥६॥त्रिज्याहतीषु५घातान्त्रिज्या हतवर्गपंचघातस्यमूलोनादष्टहतान्मूलंषट्त्रिंशदंशज्या॥७॥गजहयगोरुषुनिघ्नी५८७८विभजीवावायुतेनसंभक्ता॥षट्त्रिंशदं शजीवातत्कोटिज्याहृतेषूणा८॥त्रिज्याहतीषुघातान्मूलंत्रिज्योनितंचतुर्भक्तं॥अष्टादशभागानांजीवास्यात्भवत्येवं॥९॥ क्रमोत्क्रमज्याहृतियोगमूलाद्दलंतदर्धोनकसिंजिनीस्यात्॥त्रिज्योत्क्रमज्यानिहतेदलस्यमूलंतदार्धोनकसिंजिनीवा॥१०॥ तस्याःपुनस्तद्दलभागनांकोटेश्चकार्धंशदलस्यचेवं॥अन्यज्यकासाधनमुक्तमेवंपूर्वैःप्रवक्ष्येत्यवशिष्टमस्मात्॥११॥त्रिज्या भुजज्याहतिहीनयुक्तेत्रिज्याहृतीनेदलयोःपदेस्तः॥भुजोनयुक्तत्रिभखंडयोर्ज्यैकोटिभुजज्यापरिकल्प्यंचेवं॥१२॥यद्वोर्ज्ययो रंतरमिष्टयोस्तत्कोटिज्ययोस्तत्कृतियोगमूलं॥दलीकृतंस्याद्भुजयोर्वियोगखंडस्यजीवेवमनेकधावा॥१३॥दोःकोटिजीवाविव रस्यवर्गेदलीकृतस्तस्यपदेनकुत्या॥स्याल्कोटिजीवाकोविर्भुजीवावश्यंथमूलंग्रहणंविनापि॥हज्याहृतिर्व्यासदलार्धभक्ता लब्धत्रिभोव्यंविवरणतुल्या॥दोःकोटिनागांतरसंजिनीस्याज्ज्यार्धानिवाकोनिचिदेवमत्र॥१५॥स्वगोगघुषऊशेनवर्जिनाभु जसिंजिनी॥कोटिज्यादशभिःखुण्णात्रिसंस्थेषुभाजिता॥१६॥तेदैक्यमग्रज्जीवास्यादंतरंपूर्वसंजिनी॥ज्यादशभिः- - - - - भवे दवंधस्थिरन्यास्तमस्तनः॥१७॥व्यासार्द्धखुणाब्धिघ्न२०८तुल्यस्युर्नवतिर्ज्यकाः॥कोटिजीवाशता१००भ्यस्तागोदस्त्रगतथि भा०५२०जिना॥१८॥दोर्ज्यास्वाज्यंगवेदांश४८७हीनातघ्नीसंमिता॥तदग्रजातयोज्ञाप्यविवरंपूर्वसंजिनी॥१९॥तत्तद्

स्त्रानगांशोना२२४ एवमत्राद्यमिं जिनी॥ज्यापरंपरयेवात्रचतुर्विंशतिमौर्विकाः॥२०॥चा— रिष्टयोर्दोर्ज्यमिथः कोटिज्यकाहतैः॥
त्रिज्याभक्तैतयोरैक्यंस्याच्चापैक्यस्यदोर्मका॥२१॥चापांतरस्यजीवास्यात्तयोरंतरसंमिता॥अन्यज्यासाधनेसम्यगियंज्याभावनो
दिता॥२२॥समासभावनोक्तैकातथान्यांतरभावना॥आद्यज्याचापभागानांप्रतिभागज्यकाविधिः॥२३॥याज्यानुपातनःसेष्टा
साद्यैर्धरिण्याम्यते॥आद्यदोःकोटिजीवाभ्यामेवंकार्यातनेतमुद्भुः॥२४॥भावनाःस्फुरन्तदयज्याइष्टव्यासदलेस्फुटाः॥स्थूलंज्यानय
नंपाद्यमिहतंन्नोदितंमया॥२५॥इतिज्योत्पत्तिः॥उक्तासंक्षेपतःपूर्वज्योत्पत्तिःसुगमाचसा॥सविशेषाधुनात्रविशेषाहिवृणो
म्यतः॥१॥अत्रतावदाचार्याणांपद्धतिमित्यादिश्लोकपंचकंसुगमं॥अत्रगणितेनज्याज्ञानार्थंमूलभुजज्याचतुर्थांसिद्धप्रकारमे
वाह॥तत्प्रकारेहिबीजक्रियया॥त्रिज्यार्द्धंगशिज्येत्यादित्रिज्यार्द्धंतुत्र्यात्रिंशद्दशानांज्याभवति॥तस्याःकोटिज्याषष्टिभागा
नां॥त्रिज्यावर्गार्द्धपदंपंचघ्नंत्रिंशद्दशज्या॥अथत्रिज्याकृतीपंचगुणाःत्रिज्यावर्गवर्गस्यपंचगुणस्यमूलेनहीनादष्ट
घ्नाद्यत्पदंसार्धद्विंशद्दशानांज्या॥अथचागजहयगजेषुनिघ्नीत्रिज्याभ्रयुतेन भक्तार्धत्रिंशद्दशानांज्यास्या
त्॥इतिगणितलाघवं॥तत्कोटिज्यार्थंत्वेतुःपंचाशद्दशानां॥तथात्रिज्यावर्गस्यपंचगुणस्यमूलंत्रिज्याहीनंचतुर्भक्तंखाष्टदश
भागानां॥ज्याभवति॥तत्कोटिज्यार्द्धंहिसप्तभागानां॥अतोन्याज्यासाधनमाह॥क्रमोत्क्रमज्यत्यादि॥कोटिज्यानात्रिज्याभुज
ज्योत्क्रमज्यास्यात्॥भुजाज्योनात्रिज्याकोद्युत्क्रमज्याभवेत्स्यात्॥भुजकोत्क्रमज्ययोश्चवर्गयोगपदंभुजाशानांज्यार्धंज्यास्यात्॥
अथवात्रिज्योत्क्रमज्याधानदलस्थमूलंतदर्धांशकमित्रिनाहतंत्रिभक्तंलाघवं॥एवमुत्पन्नज्यास्वल्पिकोटिज्यासातत्कोटि
भागानां॥ततःपुनरेवमन्यास्तदर्धांशकज्याःसाध्याः॥कोटेश्चैवमन्याः॥तद्यथा॥यत्रचतुर्विंशतिर्ज्यास्तत्रत्रिज्यार्धमष्टसंज्यार्द्धं॥
तत्कोटिज्यातुर्यांशं८शरवेदांश२४ज्याद्वादशं१२अष्टमांतदर्धांशप्रकारेणचतुर्थं८तत्कोटिज्याविंशं२०एवंचतुर्थाद्वितीयं४२
द्वाविंशंच२२द्वितीयादाद्यंत्रयोविंशंच२३विंशतितमाद्दशमं१०चतुर्दशं१४एवंसर्वाण्यपिप्रकारांतरमाह॥यद्वोर्ज्ययोरंतरमित्यादि॥इहयोर्ज्ययोर्यद्वंतरंतत्कोटि
ज्ययोश्च॥यत्तयोर्वर्गैक्यमूलस्यदलंभुजयोरंतरार्धस्यज्यामवति॥एवमन्ययोरन्यान्याः॥यथाएकाकिलचतुर्थज्यांप्रथमत्यादि॥त
थाहोःकोटिज्ययोरंतरवर्गैक्यदलस्यमूलंहोःकोटिभागांतरदलस्यज्यास्यात्॥यथाएमीहोर्ज्याषोडशीकोटिज्याताभ्यांचतुर्थज्यादि
त्यादि॥अथमूलग्रहणक्रिययाविनापिहोःकोटिभागांतरज्यानयनमाह॥दोर्ज्याकृतिरित्यादि॥दोर्ज्याकृतिस्त्रिज्यार्धेनलब्धातस्य
त्रिज्यायाश्चविवरंहोःकोट्यंतरस्यज्यास्यात्॥कानिचिदेवमज्यार्द्धानिसाध्यानितद्यथा॥यंत्रकिलत्रिंशज्यार्द्धानितत्रत्रिज्यार्द्धं
शमं१५तत्कोटिज्याविंशतितमं२०शरवेदांश२४पंचदश१५षड्विंशद्दशज्याद्वादश१२॥११॥तत्कोटिज्याषोदशं१६ज्यार्द्धं॥अष्टादशभाग
ज्याषष्ठं६तत्कोटिज्याचतुर्विंशमिति॥क्रमोत्क्रमज्याकृतियोगमूलं॥लाघवादित्यादिनापूर्वोक्तप्रकारेणदशमांशंयंतत्कोटिज्यापंचविंश२५
एवंद्वादशांशत्रयं॥८चतुर्विंशं२४चैवंषष्ठांशत्रयंसप्तविंशंच॥२७॥अष्टादशान्नवमंएकविंशं२१च॥एतान्येवानेनप्रकारेणसिध्यंति॥
नान्यान्यतउक्तंकानिचिदेवमवेति॥यद्वोर्ज्ययोरंतरमित्यादिनाप्रकारेणज्ञातोयःपंचमंशःज्ञातोवान्यः॥नवममन्यादोर्ज्याज्ञाताभ्यांयद्वोर्ज्य
योरंतरमित्यादिनाप्रकारेणभुजयोरंतरार्धस्यज्योच्यते॥तच्चद्वितीयं२तत्कोटिज्याविंशं२०अभ्यांक्रमोत्क्रमोज्याकृतियोगमूल
दलमित्यादिप्रकारेणार्धं॥१०चतुर्दशं१४एवमन्याश्चतुर्दशसिध्यंति॥अथज्यानयनभावना॥साचद्विधा॥एकासमासभावनान्यांतरभा
वना॥तदर्थमाह॥सर्वांगांगेषुषडंशेनत्यादि॥अत्रकिलवसुत्रेचदग्नि३८तुल्यात्रिज्यानवतिश्चज्यार्द्धानि९०तत्रतावदुच्यते॥त

257
1917

अमूलमेतज्ज्यानांमध्येकाचनेष्टभुजज्यातत्कोटिज्याचेष्टस्थज्ये।भुजज्यास्वनवषट्त्रिंशद्धुरम९९९९ विभागैरहिताकार्यातत्कोटि
ज्यातुदशगुणा९० त्रिंशमपंचभि९०३० र्भज्यातयोरैक्यंतदग्रज्याऽन्तरंपूर्वज्यास्यात्॥ यथात्रिज्या२त्रिंशद्दशसंख्याकंज्या२त्रिंशतः स
मासभावेनैकत्रिंशत्संख्यंतस्माद्दात्रिंशत्संख्यमिति॥ अंतरभावनयैकोनत्रिंशमष्टाविंशमित्यादि॥ पूर्णद्रोर्ज्योकोटिज्यांत्रिज्यांचप्रक
ल्प्यप्रथमंखंडमेवंषष्टिः६० स्यात्॥ अथयष्टिभेवत्रिज्याचतुर्विंशतिज्याहानि॥ तदर्थमाह॥ कोटिजीवाशतान्यस्ते१०० त्यादि॥ अत्रा
त्रिज्या२त्रिंशद्ज्या२त्रिंशद्भुजज्या॥ षोडशंकोटिज्या॥ शतगुणागोदस्त्रनिधिनाजिता॥ यातुद्रोर्ज्यासानुनिजेनसंगुणेदशोन४०
हीनाकार्या॥ यद्दितयोरैक्यंक्रियते॥ तदानवमज्यार्द्धंभवति॥ यद्यंतरंतदासमंस्यात्॥ एवंसमासभावनयानवमाद्दशमादेकां
दशमित्यादि॥ तथांतरभावनयासप्तमात्षष्ठंषष्ठात्पंचमंइत्येवंप्रथमंतत्खंडस्यमितंभवति॥२५॥ अथवापूर्णद्रोर्ज्यात्रिज्यांकोटिज्यां
चप्रकल्प्यसाध्यतेतथापितदेव॥ ततःसमासभावनयाद्वितीयत्रतीयादीन्यखिलानि॥ अथवात्रिज्यांद्रोर्ज्याकोटिज्यांपूर्णंप्र
कल्प्यसाध्यतेतदात्रयोविंशमुत्पद्यतेतस्मादंतरभावनयाद्वाविंशं२२ ततोप्येकविंशं२१ एवमग्रेष्वपिनिष्पाद्यते॥ अथभावनामाह
॥ चापयोरिष्टयोरित्यादि॥ इष्टयोश्चापयोर्यद्रोर्ज्यैक्यंतत्कर्मभेसंस्थाप्यंतयोरर्धस्थात्कोटिज्येच॥ ततःप्रथमकोटिज्यायाद्वितीयद्रोर्ज्यो
गुण्याकोटिज्ययाप्रथमद्रोर्ज्यांच॥ हतत्रिज्ययाभाज्येफलयोःसमार्धयोर्यत्फलंभुजस्यज्याभवति॥ अंतरंचापांतरस्यज्या॥ इयंसिद्ध
ज्यान्यज्यासाधनेभावना॥ तद्यथा॥ तुल्यभावनयाप्रथमज्यार्द्धस्यप्रथमज्यार्द्धेनसहसमासभावनयाद्वितीयंद्वितीयेनवंचतुर्थमि
त्यादि॥ अथतुल्यभावनयाद्वितीयत्रतीययोःसमासभावनयापंचमंअंतरभावनयाप्रथमंस्यादित्यादि॥ अथैष्यासार्धज्याज्ञानार्थमा
ह॥ ज्याचापभागानामिति॥ यावद्भिरंशैरेकाज्यात्मकंतावंतश्चापांशाभवंति॥ तदा- - भागज्यकाविधिरितित्रिःसमपंचभि९०
र्विभक्तेत्यादिनाप्रागुक्तप्रकारेणैकभा- - -ज्यामानीयतद्भावनातोभागद्वयस्थेवतेषांभागानांज्यासाध्यासाज्जीवत्रि- - - तावत्स्व
नलाब्धिवन्हिर्वभि३०२० र्हृता प्रथमज्यास्यात्॥ तस्यास्तथैवसहभावनया- - याद्योःसिध्यंति॥ ॥ इतिश्रीमहेश्वरोपाध्यायसु

राम
४३

259
1917

तभास्कराचार्यविरचितेसिद्धांतशिरोमणौगोलबासनाभाष्येभिताक्षरेगोलाध्यायेज्योत्पत्तिरध्यायः॥ अत्र९०॥ अहर्दिनः२२०शके१७
४७ पार्थिवनामसंवत्सरे॥ ९॥ ९॥ ९॥ ९॥ ९॥ ९॥ ९॥ ९॥ ९॥ ९॥ ९॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

ॐ ॥अथसिद्धांतशिरोमणीगोलाध्यायःसमाप्तः॥ ॐ